

Industrialismens två vägar

En jämförande studie av industrialiseringsprocessen i
Sjuhäradsbygden och Norrköping 1750- -2020

Jan-Åke Brorsson
C-uppsats i historia VT 2023
Handledare: Christer Ahlberger

Innehållsförteckning	Sid
1. Inledning	4
1.1 De två vägarna	5
1.1.1 Protoindustri	5
1.1.2 Manufaktur	6
2 Teori och metod – tillväxtfaktorer	7
2.1 Marknad, institutionella faktorer, kapital och arbetskraft	7
3 Syfte, frågor och källor	7
4 Forskningsläge	9
4.1 Sjuhäradsbygden	9
4.1.1 Grundläggande förutsättningar	9
4.1.2 Stor marknad och försäljning	10
4.1.3 Utveckling mot industriell produktion	10
4.1.4 Textilindustrier i slutet av 1800-talet	12
4.2 Norrköping	12
4.2.1 Grundläggande förutsättningar	12
4.2.2 Militärstaten den stora kunden	13
4.2.3 Återuppbyggnaden efter det ryska anfallet	14
4.2.4 Aktiebolag och bomull	15
5 Industriella tillväxtfaktorer	16
5.1 Marknad	16
5.1.1 Sjuhäradsbygden	16
5.1.1.1 Gårdfarihandlarnas marknad och produkter	16
5.1.1.2 Marknadsuppdelning, samköpare och förläggare	17
5.1.1.3 Fabrikernas marknadsföring och försäljningsorganisation	17
5.1.1.4 Hur stor var gårdfarihandelns marknad	18
5.1.2 Norrköping	19
5.1.2.1 I Norrköping fanns en stor kund	19
5.1.2.2 Norrköping övertar marknad och produktion från Stockholm	21
5.1.2.3 De första mekaniska textilmaskinerna	22
5.1.2.4 Aktiebolag och bomullsfabriker	22
5.1.2.5 Hur stor var Norrköpings textila marknad	23
5.1.3 Slutsatser	24
5.1.3.1 En eller många kunder	24
5.1.3.2 Inga kronobeställningar till Sjuhäradsbygden	25
5.1.3.3 Två vägar och två marknader	25
5.2 Institutionella förutsättningar	26
5.2.1 Bonde- och gårdfarihandel med förhinder	26
5.2.2 Merkantilismen – ett viktigt stöd till manufakturerna	27
5.2.3 Slutsatser	27

5.3	Kapital, organisation och ägare	28
5.3.1	Bonde- och förläggarkapital i Sjuhäradsbygden	28
5.3.2	Finansiärerna i Norrköping	29
5.3.3	Vilken bakgrund hade grundarna av de mekaniska fabrikerna	30
5.3.4	Slutsatser	33
5.4	Varifrån kom arbetskraften	34
5.4.1	Den tekniska ledningen	34
5.4.2	Arbetarna	35
5.4.3	Slutsatser	36
5.5	En stark utveckling men sedan kom textilkrisen	36
5.5.1	Stor textil tillväxt och invånarantalet ökar	36
5.5.2	Krisen på 1970-talet	38
5.5.3	Ser vi idag spår av textila traditioner	38
5.6	Sammanfattning	41
5.7	Epilog – Framtida forskning	43
	Litteratur- och källförteckning	46

1. Inledning

Pionjären inom ekonomisk historia Eli F Heckscher hävdade i en artikel i Ekonomiskt tidskrift 1937 att i ”fråga om Alingsås Manufakturverk är sambandet mellan subventioner och oduglighet oemotsägligt”.¹

Heckschers påpekande hade sin grund i uppfattningen att manufakturernas roll för den textila industrialiseringen var svag och menade att det var den hemindustriella tillverkningen, proto-industrin, som spelade en avgörande roll för att förstå den industriella revolutionens ”take-off”.

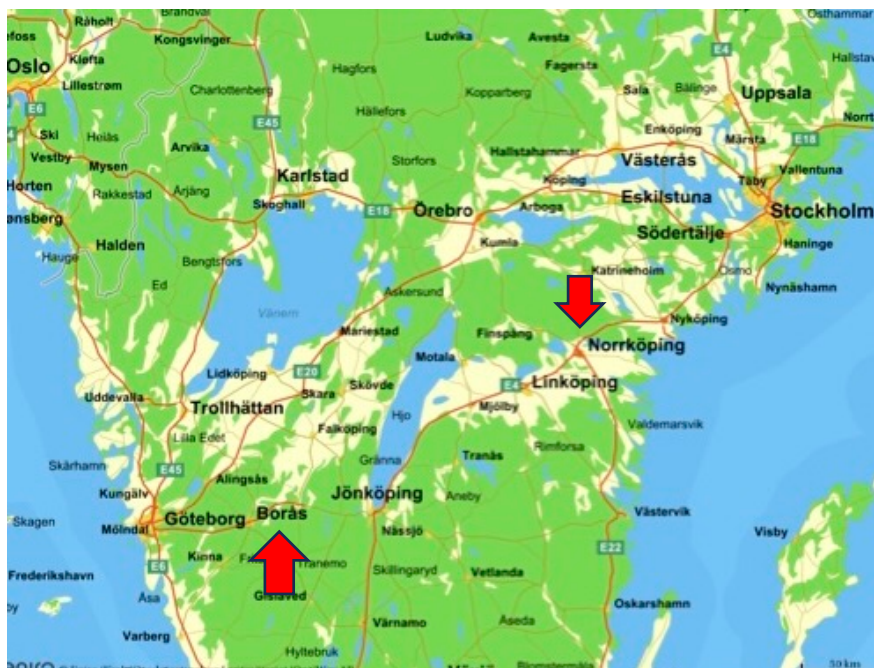
Kunskapen att spinna och väva har funnits sedan lång tid tillbaka. En kunskap som inledningsvis användes för eget bruk. Råvarorna ull och lin och senare bomull bearbetades för att skapa produkter för det egna hushållet och den närmaste omgivningen.

Sjuhäradsbygden och Norrköping är historiskt sett kända som centra för textil design, produktion och handel. I båda dessa områden fanns en kompetens att producera textila varor.

I Sjuhäradsbygden handlade det fram till slutet av 1700-talet om råvarorna ull och lin. I

Norrköpingsområdet i första hand om ull. Norrköping har fått epitetet ”Sveriges Manchester”. Sannolikt beroende på att i Norrköping med omnejd utvecklades till ett centrum för ylleindustrin.

Bild 1: Karta med Borås och Sjuhäradsbygden samt Norrköping

¹ Heckscher Eli, De svenska manufakturerna under 1700-talet. Ekonomiskt Tidskrift 1937 sid 177

Denna uppsats tar sin utgångspunkt från Heckschers idé om industrialiseringens två vägar Manufaktur eller hem-/protoindustri. En jämförelse kommer därför att göras mellan den urbana manufakturbaserade textilindustrin i Norrköping och den agrara protoindustrin i Sjuhäradsbygden. Denna tudelning har visserligen varit känd inom forskningen men några systematiskt jämförande studier mellan dessa båda ”vägar” har dock inte genomförts. I stället har forskningen varit inriktad på att behandla varje område var för sig. Syftet med denna uppsats är därför att göra en jämförelse och att klara ut vilka idéer, drivkrafter, aktörer, roller, samarbetsformer och kompetens som låg bakom utvecklingen mot en fabriksindustri i respektive område. Avsikten är att följa utvecklingen i Sjuhäradsbygden och Norrköping under perioden ca 1700 – ca 2020.

Frågan om varför det inte genomförts en systematisk jämförelse mellan de två ”vägarna” till den textila industrialiseringen är svårfångad. Tanken är att det kan ge ytterligare en nyckel för förståelsen av de komplicerade processer som skapade den industriella omdaning.

1.1 De två vägarna

Inledningsvis är det viktigt att definiera några centrala begrepp.

Begreppet ”Enkel varuproduktion” definierar Ahlberger som en organisation där producenten själv ägde medlen för produktionen, kontrollerade arbetsprocessen och sålde varorna antingen genom anställda handelsbetjänter eller direkt till gårdfarihandlare.²

1.1.1 Protoindustri

”Det land som är mera industriellt utvecklat visar enbart det mindre utvecklade landet bilden av dess egen framtid”. Så skrev Marx i det första bandet av *Kapitalet*.³ Marx pekar på den syn som forskningen hade på utvecklingen mot industrialismen. Det fanns en utstakad väg för alla nationer att gå. En väg som innehöll ett visst antal likadana steg eller utvecklingsnivåer. Kritik mot detta synsätt med nationellt perspektiv och förutsägbara utvecklingssteg kom från olika forskare. En av dessa var Franklin Mendels, amerikansk forskare i ekonomisk historia. Mendels pekade på regionernas betydelse för utvecklingen och hur regionerna specialiserade sig beroende på vilka förutsättningar man hade. Mendels utformade en teori om protoindustrin som en viktig föregångare till fabriksindustrialiseringen.

---

²Ahlberger Christer, *Vävarfolket: Hemindustrin i Mark 1790—1850*, Göteborg 1988 Institutet för lokalthistorisk forskning; Markprojektet; De sju häradernas kulturhistoriska förening

³Isacson Maths/Lars Magnusson, *Vägen till fabriker: Industriell tradition & yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet*. Stockholm, Gidlund; Uppsala 1983, Föreningen Verdandi, sid 52

I historikern Christer Ahlbergers avhandling *Vävarfolket* redovisas Mendels definition av begreppet protoindustri på följande sätt:⁴

- Marknaden för produkterna skall vara belägen utanför regionen. Detta kriterium är avgörande för att skilja produktionsformen från det traditionella och lokala hantverket.
- Producenterna skall under året växla mellan jordbruksarbete och arbete inom protoindustrin.
- Ett kommersiellt jordbruk i närliggande områden är enligt Mendel också ett viktigt kriterium.

1.1.2 Manufaktur

Begreppet manufaktur definieras som en verkstad där råmaterialet huvudsakligen bearbetas manuellt. Manufaktur är steget mellan hantverk och industri. Många hantverkare arbetade under en gemensam arbetsledning och oftast i samma lokal. Fördelar som nämns är att ägaren hade en komplett verktygsuppsättning som kunde användas på ett mer rationellt sätt genom exempelvis arbetsspecialisering. Man tillverkade varor på lager. Manufakturisten var utlärd mästare.

Den merkantilistiska politik som introducerades under 1600- och 1700-talen hade som mål att stödja inhemsk produktion och export och motverka import. Enligt Elia Heckscher togs ett stort steg mot merkantilistisk politik vid riksdagen 1723/24 genom det s.k. produktplakatet. Det primära syftet var att stimulera den inhemska exportsjöfarten och samtidigt motverka import genom att stödja landets egna manufakturers produktion. Ytterligare ett steg togs vid riksdagen 1727/28 då en "Manufakturfond" inrättades med uppgift att förse manufakturerna med rörligt kapital. År 1722 infördes den s.k. hallordningen som innebar att hallrätterna skulle ha tillsyn över lagstiftningen och manufakturerna. Manufakturerna styrdes alltså inte via skråväsendet.⁵ Vid 1738 års riksdag togs beslut om att ytterligare förstärka stödet till manufakturerna.

Skillnaden mellan de två formerna kan skissartat redovisas i nedanstående jämförelse.

---

⁴Ahlberger, 1988 sid 4 ff

⁵Nyberg Klas, *Till salu, Stockholms textila handel och manufaktur 1722—1846*, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 2010 sid 37 ff

Skiss 1: Manufaktur och protoindustri – en jämförelse

MANUFAKTUR

Män och kvinnor vävde och spann

Oftast i städerna
(Alingsås, Norrköping, Göteborg
och Stockholm)

Köpmän i städerna organiserade
och finansierade

Statligt subventionerade
(låg produktivitet, exklusiv marknad)

Reglerad enl. manufakturförordningen 1739
(textilier, glas, papper, etc) Merkantilism

PROTOINDUSTRI

Enbart kvinnor vävde

Oftast på landsbygden

”Bönderna” finansierade och
organiserade

Inga statliga subventioner
(riktade mot en massmarknad)

En ”osynlig” verksamhet utanför
kronans kontroll och skattesystem

2. Teori och metod – *tillväxtfaktorer*

2.1 Marknad, institutionella faktorer, kapital och arbetskraft

I sin avhandling ”Vävarfolket” beskriver Ahlberger utvecklingen från Enkel varuproduktion via Samköpssystem, Förläggarverksamhet till Fabriksindustri. Protoindustrin är en del av den utvecklingsprocessen. Vad gäller utvecklingen i Norrköping handlar det däremot om manufakturer.

Ahlberger utgår i sin analys från tre faktorer som avgörande för kapitalistisk och industriell utvecklingen: *marknad, kapital och arbetskraft*. I den föreliggande studien kommer dessutom de institutionella förutsättningarna att undersökas. Den teoretiska ansatsen i studien handlar om att granska processen från Enkel varuproduktion till Fabriksindustri och i studien fördjupa diskussionen om begreppen Marknad, Institutionella förutsättningar, Kapital och Arbetskraft. Metoden är huvudsakligen kvalitativ men har några kvantitativa delar.

3. Syfte, frågor och källor

Inom forskningen finns det sedan närmare 100 år en diskussion om rötterna till den ”mekaniska” industrialiseringen finns att söka i den statsstyrda manufakturen eller i den mer organiskt framväxta hem-/protoindustrin.

Det övergripande syftet med uppsatsen är att närmare undersöka denna klassiska fråga genom att systematiskt jämföra en agrar proto-industriell region, Sjuhäradsbygden, med ett utpräglat urbant ”manufaktur-industriellt” område som Norrköping.

Frågan motiveras av att forskningen har i huvudsak fokuserat på antingen utvecklingen från den manufakturbaserade industriella processen eller den protoindustriella. I denna uppsats kommer fokus inte att ligga på den ena eller andra av de båda ”vägarna” utan snarare på en jämförelse och förhållandet mellan dem. Tanken inte att förkasta den ena eller andra formen utan mer att förstå den industriella processens komplicerade och sammansatta natur.

Ekonom-historikern Lennart Schön har bland andra visat att industrialiseringen inte har en början och ett slut utan snarare skall ses som en process med olika faser och där varje fas medför ”kapitalistiska kriser”. Nedanstående skiss är ett försök att fånga just denna ”industrialismens faser”. Utgångspunkten är att, som nämnts, industrialiseringen inte avslutas under senare decennierna ”avindustrialisering” utan snarare kan ses i form av olika faser som avlöser varandra. Nedanstående tabell är ett försök att visa på processen:

Tabell 1: Industrialismens fyra faser

Fas	Period	Teknologi	Kommentarer
1	< 1850	Proto-industrialisering	Kris, strukturkris, utvandring, Jordbrukskris, industrikris
2a	1850 - 1920	Ångkraft	Stela mekaniska maskiner
2b	1920 - 1975	Kärnteknologi Förbränningsmotorer, elektricitet, massproduktion, löpande band	Kris, oljekris, arbetslöshet, inflation, textilkris, varvskris
3	1975 - 2020	Robotisering, specialisering	Kris
4.0	2020 <	Robotisering, AI, digitalisering	

Källa: Schön Lennart, *Sweden's Road to Modernity, An Economic History*, Lund 2017, Studentlitteratur

Den här uppsatsen har fokus på följande centrala fråga. *Hur skapades och utvecklades den industriella processen dels i den manufakturbaserade industrin i Norrköping dels i den protoindustriella Sjuhäradsbygden? Vilka skillnader och likheter finns?*

Utgångspunkten för jämförelsen tas i det som ovan beskrivits som centrala industriella tillväxtfaktorer:

- Marknad
- Institutionella förutsättningar
- Kapital, organisation och ägare
- Arbetskraft.

Målsättningen är att ge ett bidrag till förståelsen av hur den industriella processen i Sverige samt att möjligen ge ett bidrag till förståelsen av regional industriell utveckling.

Källor

De källor som används för den systematiska jämförelsen utgörs dels av litteratur och bearbetningar inom respektive områden. Inom ramen för vissa jämförelser, där det inte finns någon tidigare forskning, har kompletterande källstudier genomförts. Det gäller digitala källor och avser dels information om vilka personer som startade de mekaniska fabrikerna i slutet av 1800-talet dels om näringslivsstatistik som beskriver nuläget.

4. Forskningsläge

Hur ser forskningen ut om den textila verksamheten i Sjuhäradsbygden och Norrköping?

4.1 Sjuhäradsbygden

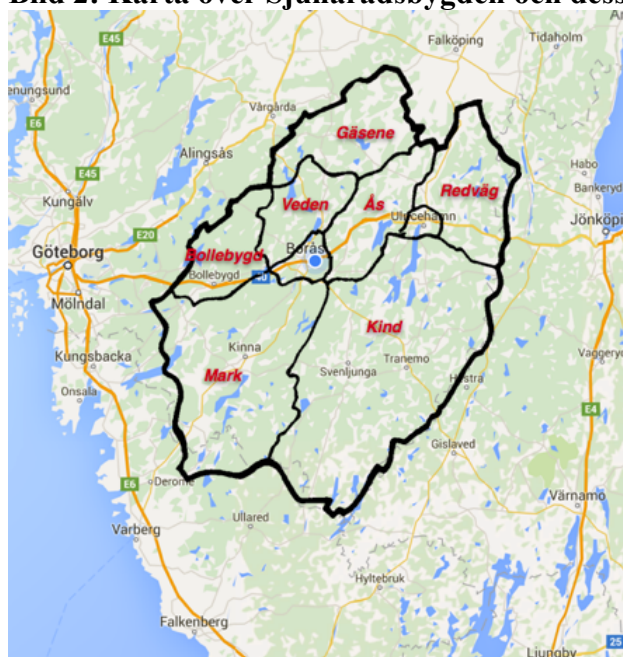
4.1.1 Grundläggande förutsättningar

En viktig utgångspunkt är hur forskningen ser på de grundläggande förutsättningarna.

Handlade det om bördiga jordbruksområden eller karga skogsbygder? Vilka möjligheter fanns för näringslivet och hur såg levnadsbetingelserna ut för befolkningen?

Sjuhäradsbygden omfattar de sju häraderna Ås, Veden, Bollebygd, Mark, Kind, Gäsene och Redväg. Björn Sterner, f.d. rektor på Viskadalens folkhögskola, har beskrivit området som ett kargt skogsområde där jorden mer lämpar sig för skogsbruk än för åkerbruk.⁶ I området finns bördiga dalar såsom Viskans och Ätrans dalgångar. Området har många sjöar och åar och har därmed stor tillgång till vattenkraft.

Bild 2: Karta över Sjuhäradsbygden och dess häradar

⁶ Sterner Björn, Bygdeknallar och stadsköpmän: en krönika om Sjuhäradsbygdens gårdfarihandel, Stockholm 1970, LT sid 19--20

Även Gustaf Utterström har en liknande beskrivning av Sjuhäradsbygden. Han menar att Sjuhäradsbygdens natur var karg. Hemmansklyvningen hade pågått vilket innebar att den odlingsbara jorden var liten per familj. Förutsättningarna för jordbruk var alltså inte så goda. För att överleva krävdes kompletterande verksamhet.⁷ Både Sterner och Utterström pekar på den tidiga bondehandelns viktiga roll för att saluföra Sjuhäradsbygdens hemslöjdsvaror. Hemslöjden i Sjuhäradsbygden producerade träsnideri, smide och textila varor av ull och lin. Dessutom fanns en boskapshandel som dels hade Bergslagen som marknad dels var en del av oxhandeln ner mot Danmark och Tyskland. Sterner menade att bondehandeln var en viktig grund för utvecklingen mot storskalig gårdfarihandel. Även Utterström pekar på handelns viktiga roll för att utveckla textilslöjden i Sjuhäradsbygden. Utterström menar att det inte i första hand var överlägsenheten på grund av kvantitet och kvalitet som Sjuhäradsborna lyckades. Det handlade i stället om handelsorganisationen. Invånarna i Sjuhäradsbygden hade organisatorisk begåvning och finansiella förbindelser som var avgörande.⁸ Både Sterner och Utterström menar alltså att bondehandelns utveckling till en stor gårdfarihandel var en viktig faktor för den textila utvecklingen.

4.1.2 *Stor marknad och försäljning*

Genom gårdfarihandeln växte det fram en säljorganisation med upp emot 3 - 4000 försäljare som marknadsförde och sålde Sjuhäradsbygdens produkter. En säljkår som blev koordinatörer mellan marknaden och Sjuhäradsbygdens producenter. En marknad som täckte hela Sverige upp till Västerbotten och Norrbotten, in i nuvarande Finland och till Norge och Danmark.⁹ Handelsverksamhet har historiskt haft och har fortfarande en viktig roll för att skapa relationer och sprida kultur mellan människor. Sjuhäradsbygdens handelstradition har därmed haft en viktig roll att skapa relationer mellan Sjuhäradsbygden och de områden som var gårdfarihandelns marknader. ”Skålnallen” var en välkänd person. Han var en försäljare som även erbjöd nyheter och kultur från hembygden.

4.1.3 Utveckling mot industriell produktion

I ”Vävarfolket” beskriver Ahlberger utvecklingen i Marks härad från Enkel varuproduktion via Samköpssystem, Förläggjarindustri till Fabriksindustri. Enligt Ahlberger etablerades rollen som samköpare på 1700-talet. En roll som innebar uppköp av stora kvantiteter

---

⁷ Utterström Gustaf, Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden fram till mitten av 1800-talet. Del 2 Diss. Stockholm: Högsk. 1957 sid 71--72

⁸ Utterström, Del 2 1957 sid 71--72

⁹ Sterner 1970 sid 19--20

vävnader som därefter såldes vidare till gårdfarihandlare.¹⁰ Nästa steg i utvecklingen var förläggarsystemet. Samköparen var aldrig involverad i produktionen men det var förläggaren. Förläggarsystemet fick sin utbredning i början av 1800-talet när den textila produktionen alltmer byggde på råvaran bomull. Inledningsvis importerades bomullsgarn från England. Det första spinneriet i Sverige etablerades 1795 i Gamlebokullen i Lerum strax norr om Göteborg. Det andra startades 1814 i Sjuntorp söder om Trollhättan.¹¹ Förläggaren köpte upp bomullsgarn och lämnade ut garnet till sina hemväverskor som vävde garnet till tyg. Tyget lämnades till förläggaren som betalade för utfört arbete och lämnade ut nytt garn. Förläggaren var alltså ägare av såväl råvaran garn som färdigvaran tyg. Detta innebar att det alltid fanns ett juridiskt avtal mellan förläggaren och väverskan varigenom förläggaren säkerställde sitt ägarskap.¹² I Marks härad fanns de stora bomullsförläggarna. Den störste förläggaren var Sven Andersson på Sanden som hade ca 2000 hemväverskor. En annan var Sven Erikson med ca 1500 hemväverskor. Släktskapet var viktigt. Sven Erikson var son till den s.k. ”göteborgsfararen” Mor Kerstin i Stämmemad. Sven Andersson var gift med en syssling till Sven Erikson.

För att övergå till ett fabriksystem krävs enligt Ahlberger marknad, kapital och arbetskraft. Förläggarna hade marknaden och de hade även kapitalet. Den förste av förläggarna i Mark som startade en fabrik var Sven Erikson. Tillsammans med göteborgaren Franke och boråsaren Bäfverman startade han 1834 Sveriges första mekaniska väveri i Rydboholm. Franke var importör av bomullsgarn och hade kontakter i England. Erikson och Franke hade tidigare haft affärer ihop. Bäfverman ägde marken vid Sörrya i Rydboholm. Erikson hade marknadskontakterna och var den som stod för fabriksidén. Efter några år var Erikson ensamägare av bolaget. Ett bolag som hade en stark utveckling. I slutet av 1840-talet startades ett väveri i Svaneholm som i början av 1850-talet flyttades till det stora vattenfallet i Viskafors. 1853 startades spinneriet i Rydal. På 1870-talet hade bolaget en struktur som innehöll kardning, spinning och vävning i Viskaforsfabriken samt färgning, tryckning, färdigvarulager och försäljning i Rydboholm. Bolaget var senare involverat i starten av textilfabriker i Kinnaström och Skene. Bolaget fanns med när Viskafors Gummifabrik startades i augusti 1890 och då var Sveriges första gummivävsfabrik.¹³

---

¹⁰ Ahlberger 1988 sid 15

¹¹ Nääs fabrik 1833 - - 1933 Minnesskrift utgiven med anledning av 100-årsminnet av Nääs Fabriks grundläggning, Göteborg 1933 Wezäta sid 43

¹² Ahlberger 1988 sid 16

¹³ Mannerfelt O. Skandinaviska Gummiaktiebolaget, Viskafors Minnesskrift 30-årsjubileum, Viskafors 1920

4.1.4 Textilindustrier i slutet av 1800-talet

När etablerades andra textilfabriker i Sjuhäradsbygden? År 1857 startades i Borås Wiskaholms väveri. Men detta företag gick i konkurs 1863. Sannolikt som en effekt av det amerikanska inbördeskriget. Konkursboet köptes av de två förläggarna Petter Anders Åkerlund och Anders Andersson samt garveriägaren Johannes Pettersson. Åkerlund och Andersson var förläggare från Fritsla. 1871 gjorde trion ett nytt försök. På samma plats som Wiskaholms väveri hade legat startades Borås Wäfveri. Samtidigt startade Åkerlund och Andersson ett spinneri på Druveforsvägen och ett väveri vid Druveforsfallet i Borås. Under 1870-talet etablerades också ett flertal både ylle- och bomullsindustrier i Sjuhäradsbygden. Bomullsfabriker som etablerades var Fritsla Mekaniska Wäfveri 1874, Norrby Spinneri och väveri 1876. Ylleindustrier var Viskastrands AB 1876 och AB Merino 1891. Exempel på linneindustrier var förutom Ekelunds Linneväveri i Horred med anor från 1400-talet, Marks väveri i Kungsäter, Häggådalens Mekaniska linneväveri 1894 och Dalsjöfors linneväveri 1897.

4.2 Norrköping

4.2.1 Grundläggande förutsättningar

Hur såg förutsättningarna ut i Norrköpingsområdet? Svaret på den frågan finns i ”Norrköpings stadshistoria.¹⁴

Bild 3: Karta över Östergötland med Norrköping

¹⁴ Helmfrid Björn, Norrköpings stads historia Del 1, 1568- -1719. Stockholm 1963 sid 53 ff

Näringsområden som lyfts fram är jordbruk, strömfiske, havsfiske, fiskhandel, utrikeshandel och inte minst bergslagsnäringsområden. Här fanns goda förutsättningar för befolkningens överlevnad. Inte minst handeln med stångjärn och framväxten av kanontillverkningen i Finspång var viktiga drivkrafter. Den historiska beskrivningen har lite information om hantverk. I en förteckning över hantverkare finns karduanmakare och sämskare vilket båda är en form av skinnberedare. Dessutom finns namnet linvävare. Jämfört med Sjuhäradsbygden fanns i början av 1600-talet i Norrköpingsområdet ingen större textil verksamhet och inte heller någon betydelsefull bondehandel.

4.2.2 Militärstaten den stora kunden

Forskningen om Norrköpingsområdet visar att det är Louis De Geer d.ä. och arvet efter honom som har haft stor betydelse för utvecklingen. Som finansman i Amsterdam hade De Geer affärer med den svenska staten. Det handlade bl.a. om lån för att finansiera den svenska militärstatens krigsföring. Han noterade också militärstatens behov av varor och material och såg exempelvis behovet av kanoner. Han etablerade en affärsverksamhet i Sverige som inledningsvis handlade om att starta tillverkning av kanoner i Finspång. År 1627 flyttade han till Norrköping.¹⁵ De Geers affärsverksamhet var inriktad på den svenska militärmaktens behov. Det handlade inte bara om kanoner. Det fanns också andra varuområden såsom öl och tyger till uniformer.

De Geer och Axel Oxenstierna startade ett samarbete för att utveckla Norrköpingsområdet.¹⁶ En del av De Geers verksamhet var ett vantmakeri som startades 1629. Vantmakeriet ingick i företaget Holmens bruk. Vantmakeriet var en byggnad där man med hantverksmetoder spann ullgarn och vävde ylletyger. Detta är första gången som en textil verksamhet nämns i Norrköpingshistorien.¹⁷ Men det framgår inte varför vantmakeriet startades. Vilka varor producerades? Vilka var vantmakeriets kunder? Däremot noteras att i Jönköping fanns ett stort vantmakeri som producerade kläden till den svenska militärmakten. Eftersom De Geers verksamhet i övrigt handlade om produkter och tjänster för staten och militärmakten så blir slutsatsen att vantmakeriets kund var tänkt att bli den svenska militärmakten. Denna tankegång förstärks när man fortsätter att studera Norrköpings historia. Även om De Geers vantmakeri inte blev någon framgångssaga så blev det starten på Norrköpings textila

---

¹⁵ Henriksson Gunnar, I Louis De Geers fotspår: en bok om Norrköpings näringsliv i går – i dag – i morgon, Norrköpings Polytekniska förening 1988

¹⁶ Helmfrid del 1 1963 sid 279 ff

¹⁷ Helmfrid del 1 1963 sid 373--374

historia. Nya vantmakerier eller klädesfabriker startades. Drivkraften handlade i stor utsträckning om att täcka den svenska militärmaktens behov av kläden dvs ylleytyger till uniformer. Ett exempel är Petter Speet. Han var en holländare som kom till Sverige tillsammans med De Geer. Speet arbetade som vantmakare på Holmens bruk. Han blev borgare och fick 1642 privilegiebrev för att tillverka och sälja yllekläde vid Drags kvarn utefter Motala ström.

4.2.3 *Återuppbyggnaden efter det ryska anfallet*

När ryska flottan 1719 anföll Norrköping brändes hela staden ner. Jacob Ekbohm som var borgmästare och riksdagsman drev frågan om stadens återuppbyggnad och verkade för att staten på olika sätt skulle gå in med stöd.¹⁸ Det tog tid innan den textila verksamheten åter tog fart. Men omkring 1740 började den textila verksamheten åter blomstra. Med ekonomiskt stöd av riksdagen lyckades 1736 Drags dåvarande ägare Petter Ehrenspetz åter få i gång verksamheten. År 1746 hade Drag 540 anställda varav 8 mästare och 45 gesäller/lärlingar. Stenhusfabriken var storleksmässigt nr 2 i Norrköping. Den grundades 1738 av Christian Kallfisk. Som mest hade anläggningen 20 vävstolar och 350 anställda. Enligt osäker statistik fanns i slutet av 1700-talet 188 textila företag i Norrköping. Många små med enbart 2-3 anställda och andra större. Klädesfabrikerna dominerade.¹⁹

År 1760 var Stockholm landets största industristad. På andra plats kom Norrköping. Därefter kom Alingsås och Göteborg.²⁰

I början av 1800-talet blomstrade återigen den textila verksamheten i Norrköping. Många nya verksamheter startades men en del försvann snart. Två som lyckades var Janne Arosenius och Lars Johan Söderberg. De köpte en kvarntomt som kallades Gryt och låg mitt emot Drags anläggning. De köpte en maskinanläggning av John Swartz och flyttade den 1803 till Gryt för spinning och vävning av kläde. Företagets vars namn var Söderberg & Arosenius växte snabbt och var efter några år Norrköpings största textilföretag. Hallrätten skrev 1809 att Stenhusfabriken med 315 arbetare producerade kläde för 20 000 riksdaler. Hos Söderberg & Arosenius var effektiviteten högre. Med 77 arbetare producerade företaget för mer än dubbla värdet. Man kan också notera att Norrköping i början av 1800-talet hade tillgång duktiga mekaniker som konstruerade verktyg och tekniska hjälpmedel till textilindustrin. En var Anders Ahlm och efterföljare var Andrew och Alexander Malcolm.

---

¹⁸ Henriksson 1988, sid 24 ff

¹⁹ Henriksson 1988, sid 29

²⁰ Henriksson 1988 sid 30

4.2.4 *Aktiebolag och bomull*

I början av 1800-talet gjorde bomullen sitt intåg. Först och under lång tid var det största företaget Rydboholms Konstväveri som startades av Sven Erikson 1834.²¹

Under 1850-talet grundades ett flertal bomullsväverier i Norrköping. Engelke och Schale som båda kom från västkusten och ville satsa på yllebranschen slog sig ihop med klädesfabrikören Schmalensée och startade 1852 Norrköpings bomullsväveri. Företaget hade vid starten 200 anställda och 250 vävstolar.²² Under 1850-talet fick yllefabrikerna problem och ett flertal lades ner. Detta drabbade Söderberg & Arosenius vilket passade bra för Norrköpings Bomullsväveri som ville starta ett spinneri. Bolaget köpte tomten vid Gryt och 1861 var fabriksbyggnaden klar. Samma år startade amerikanska inbördeskriget vilket innebar svårigheter att få tillgång till bomull. Produktionen minskade och under några år var hela verksamheten nedlagd. Andra bomullsföretag var Holmen, Bergs AB och Torshags Bomullsspinneri. Det äldsta var Torshag Bomullsspinneri i Åby som startades 1845 med maskiner som levererats av Andrew Malcoms Mekaniska verkstad. Verksamheten låg helt nere under amerikanska inbördeskriget men återupptogs 1868. Bergs AB startades 1847. Holmens bruk var ju Louis De Geers skapelse från första hälften av 1600-talet och som hade genomgått olika öden under årens lopp. År 1854 fick bolaget en renässans som Holmens Bruk & Fabriks AB. Lars Magnus Trozelli köpte bruket 1817 som då hade en blygsam pappersproduktion. Sonen Henning Trozelli övertog bolaget 1847 och beslöt sig för att även satsa på textil. Bolaget byggde en stor spinneribyggnad som stod klar 1856. Verksamheten kompletterades med väveri och färgeri. Bolaget fanns med i framkant i den textila utvecklingen mot sekelskiftet.²³ John Lenning övertog yllebolaget Drags från sin far Christian och bildade 1854 Drags AB. Företaget hade en stark utveckling under Lennings tid som disponent fram till 1875. Under samma tid gick många små och medelstora klädesfabriker omkull. Flera nybildade ylleföretag försökte konkurrera med Drags AB. Ett var Smedjeholmens AB som grundades 1854. Ett annat var Bergsbro AB som stiftades 1864. Mitt emot Bergsbro AB på andra sidan Strömmen fanns Ströms AB som också gjorde stora investeringar. På 1880-talet fanns därmed tre stora miljonföretag inom ylle nämligen Drags, Bergsbro och Ströms. De stora bomullsföretagen var vid samma tid Norrköpings

---

²¹Mannerfelt O./Danielsson H., Sven Erikson och Rydboholms Fabrikers Historia 1834- -1866, Borås 1924, Borås Tidning Tryckeri 1924 sid 43

²²Henriksson 1988, sid 59--60

²³Henriksson 1988, sid 67—69

Bomullsväveri, Holmen, Bergs och Torshags.²⁴

5. Industriella tillväxtfaktorer

5.1 Marknad

Hur utvecklades marknaden för textila varor under 1700- och 1800-talen?

Handlade det om en inhemsk marknad eller fanns det en exportmarknad? Vilka var återförsäljarna och vilka var kunder? Var fanns kunderna? Vilka informationskanaler fanns mellan producent och kund och hur påverkades utbudet av produkter? Hur förändrades utbudet av produkter?

5.1.1 Sjuhäradsbygden

5.1.1.1 Gårdfarihandlarnas marknad och produkter

Som framgår av forskningsöversikten hade bönderna i Sjuhäradsbygden genom bondehandel, oxhandel och gårdfarihandel skapat kontakter i en stor del av Sverige, nuvarande Finland samt Norge och Danmark. En stor och bred marknad med många kundkontakter hade vuxit fram. Det handlade huvudsakligen om detaljhandel dvs försäljning till slutkonsument. Produkterna var inledningsvis smides- och träsniderivaror samt textilier av linne och ull. Utvecklingen innebar ett allt större fokus på textilvaror som i början av 1800-talet övergick till bomullsvaror.

Både Sterner och Utterström pekar på den tidiga bondehandelns viktiga roll för att saluföra Sjuhäradsbygdens hemslöjdsvaror. Sterners och Utterströms slutsats var att Sjuhäradsbygdens handelsverksamhet var den viktigaste drivkraften för utvecklingen av den textila produktionen. Det handlade om handelsorganisationen. Invånarna i Sjuhäradsbygden hade organisatoriska begåvning och finansiella förbindelser som var avgörande.²⁵ Det växte fram en specialisering i Sjuhäradsbygden. Invånarna i Kinds och Ås härader utvecklade handelskompetensen och blev gårdfarihandlare. Invånarna i Marks härad inriktade sig på textilproduktion och i Bollebygds härad dominerade träsnideri medan Vedens och Gäsene härader ägnade sig åt smidesverksamhet.

Gårdfarihandlarna utvecklades därmed till marknadsförare och återförsäljare av Sjuhäradsbygdens produktutbud. Enligt Lundkvist fanns under storhetstiden 1790--1864 mellan 3-4000 gårdfarihandlare och drängar som 2-3 gånger per år besökte sina marknadsområden.²⁶ Gårdfarihandlarna hade ett nära samarbete med producenterna och

²⁴ Henriksson 1988, sid 72--75

²⁵ Utterström, Del 2 1957 sid 71--72

²⁶ Lundqvist Pia, Marknad på väg, Den västgötska gårdfarihandeln 1790—1864, Avhandling för filosofie doktorexamen i historia, Göteborgs universitet 2008 sid 163 ff

kunde på så vis förmedla information om förändringar på marknaden. Vilka produkter eller typ av produkter efterfrågades? Gårdfarihandlarna fick en viktig sambandsroll mellan marknad och producent.²⁷

5.1.1.2 *Marknadsuppdelning, samköpare och förläggare*

Samköparen som etablerade sig i början på 1700-talet köpte upp stora kvantiteter av vävnader och sålde därefter dessa till gårdfarihandlare. Denna roll som mellanled fick också en viktig roll som förmedlare av marknadsinformation till producenterna. Den gruppen som hade den mest aktuella marknadsinformationen genom sina återkommande besök på marknaden var emellertid gårdfarihandlarna. Inom gruppen gårdfarihandlare fanns också en geografisk indelning. För att undvika konkurrens fanns ett samarbete där man fördelade marknadsområdena mellan varandra. Vissa gårdfarihandlare gav sig i väg till Norge och andra till Bergslagen. Vissa fanns i Stockholm och hade där etablerat en mer fast verksamhet.²⁸

När bomullen kom i slutet av 1700-talet avvecklades rollen som samköpare och i stället kom rollen som förläggare. Den inhemska efterfrågan på bomullsvaror ökade kraftigt under 1800-talet vilket i sin tur medförde att hemvävningen expanderade. Förläggaren sålde antingen sitt tyg på egen hand eller via gårdfarihandlarna. Gårdfarihandlarnas marknadskunskap var därmed en viktig kompetens som även förläggarna behövde ha tillgång till.

5.1.1.3 *Fabrikernas marknadsföring och försäljningsorganisation*

När de mekaniska fabriken etablerades var det inledningsvis fortfarande gårdfarihandlarna som hade kunskapen om marknaden, kunderna och vilka produkter som efterfrågades. Sven Erikson hade 1834 vid starten av Sveriges första mekaniska väveri i Rydboholm med sig erfarenheten som förläggare i Kinna. Han hade därmed kontakter och erfarenhet av samarbete med många gårdfarihandlare. Erikson var en stor vän av hemvävning och såg inte fabriken som ett hot mot utan som ett komplement till hemvävningen. Hans förläggarverksamhet fortsatte under ledning av en av Eriksons svärsöner. Fabriken i Rydboholm producerade heller inte samma typ av tyg som fanns inom hemvävningen. Erikson tänkte alltså i marknadstermer och såg att fabriken kunde hitta en egen nisch och producera varor som inte hemvävningen hade möjlighet att producera.

---

²⁷ Risenfors Kristina, Klädesfabriken, Textilförläggaren Anders Hansson på Mölneby i Östra Frölunda – en protoindustrialist i 1800-talets Sjuhäradsbygden. C-betygsuppsats, Karlstads universitet 2011 sid 39--43

²⁸ Nyberg 2010 sid 173

Gårdfarihandlarna fortsatte alltså att ha en stor roll som återförsäljare av textila varor från såväl Rydboholmsfabriken som Sjuhäradsbygdens hemvävning. Det är viktigt att notera att först på 1870-talet producerade bomullsfabriker i Sverige större volymer än hemvävningen. Under första hälften av 1800-talet förändrades marknadsföring och försäljning. I städerna startades grossistföretag. Nyhetstidningar etablerades och tidningsannonsering blev en del av marknadsföringen. Erikson kompletterade exempelvis sina försäljningskanaler med grossistförsäljare i Stockholm och andra städer. Han annonserade också i bl.a. Borås Tidning som grundades 1826.²⁹ Rydboholmsfabriken var inledningsvis helt dominerande på marknaden för bomullstyger från fabriker. Men i början av 1850-talet startades ett antal nya mekaniska bomullsfabriker i exempelvis Norrköping, Malmö och Alingsås. Konkurrensen ökade och Rydboholmsfabriken tappade marknadsandelar men anpassade sig till den nya marknadssituationen och förändrade sin produktsammansättning. Genom att lämna produkten kalikå och övergå till mollskinn fick bolaget en bättre marknadssituation och därmed också en stabil ekonomiska grund att stå på.³⁰

5.1.1.4 *Hur stor var gårdfarihandelns marknad*

År 1641 infördes och tulldeklaraterades till Borås ca 210 000 alnar av lärft, blaggarn, säckväv och vadmal.³¹ År 1771 stämplade allmogen vid Borås Tullkammare 850 000 alnar band, 60 000 alnar dräll, 60 000 alnar lärft dvs nästan en miljon alnar.³²

I Rydboholmsbolagets historia uppskattas den hemtextila produktionen i Sjuhäradsbygden vid slutet av 1700-talet till ca 800 000 alnar.³³ Enligt samma källa ökade produktionen i början av 1800-talet. År 1822 producerade hemtextilen 775 000 alnar yllevävnader, 1 530 000 alnar linnevävnader, 1 392 000 alnar band och 800 000 alnar bomullsvävnader dvs totalt ca 4,5 miljoner vävnader. Fram till 1848 ökade produktionen av bomullsvävnader kraftig och detta år uppgick hemvävningens produktion till ca 8 miljoner alnar.³⁴ Hur stor var då Rydboholmsbolagets produktion? De första siffrorna avser 1838. Under detta år stämplade bolaget totalt knappt 500 000 alnar väv av olika slag.³⁵ Sjuhäradsbygdens produktion av textilier var alltså omfattande och varorna såldes på en stor och geografiskt spridd marknad.

²⁹ Nyberg Klas, Pernilla Jonsson, Mats Fagerberg & Erik Lindberg (1998) Trade and marketing, Scandinavian Economic History Review, 46:1, 2011 sid 91

³⁰ Nyberg m.fl. 2011 sid 87 ff

³¹ Andersson Palm Lennart, Borås stads historia I Stad och omland fram till 1800-talets mitt, Lund 2005, Historiska media sid 50

³² Lundqvist 2008 sid 215

³³ Mannerfelt/Danielson 1924 sid 7

³⁴ Mannerfelt/Danielson 1924 sid 23--24

³⁵ Mannerfelt/Danielson 1924 sid 79

5.1.2 *Norrköping*

5.1.2.1 *I Norrköping fanns en stor kund*

När Louis de Geer 1629 startade det första vantmakeriet i Norrköping var tanken att leverera kläde till den svenska militärmakten. I De Geers kundperspektiv fanns den svenska militärmakten i centrum. Han såg vilka varor som militären efterfrågade och utvecklade sin verksamhet utifrån det synsättet. De Geers vantmakeri blev inte långlivat och verksamheten avvecklades inom några år. Men nya vantmakerier skulle komma att etableras med fokus på militärens behov.

Men först någon om efterfrågan på kläde och klädestillverkning i Sverige. Forskningsläget visar att det under medeltiden tillverkades mycket lite kläde i Sverige. Efterfrågan täcktes i stället av import från England, Holland och Flandern. Vid den tiden utgjorde klädet ungefär 1/3 av den totala svenska importen. Det inhemska klädet kostade visserligen bara 2/3 av det importerade men dess kvalitet var dålig. Under Gustav Vasa regeringstid aktualiserades frågan om kläder till krigsmakten. Kungens vilja att ordna en ordentlig klädsel till soldaterna skapade en stor efterfrågan på kläde. Eftersom kungen ville ha svenskt kläde krävdes mer storskalig produktion av kläde i landet. Militären blev alltså redan på 1500-talet en stor klädeskund. År 1547 fanns diskussioner om den första särskilda uniformsmodellen för drabanter. Man sökte efter likformighet. Efterfrågan på inhemskt kläde innebar att Gustav Vasa initierade såväl uppfödning av får som etablering av vantmakerier. Behovet av soldatkläder ökade under stormaktstiden och militärstatens era. Men inhemsk produktion kunde inte täcka efterfrågan utan en stor del importerades. Vadmal var en grov yllekvalitet som i Sverige bara tillverkades lokalt för allmogens behov. Det dög inte till militärens kläder.

När Indelningsverket genomfördes på 1680-talet ökade efterfrågan kraftigt. Varje regemente skulle ha sin speciella uniform. Kronan fastställde vilka manufakturer som skulle leverera till respektive regemente.³⁶

---

³⁶ Skoog Martin, Yllet och uniformerna, Armémuseum Årsbok 2010 sid 73- - 83

Tabell 2 Kronans beställningar 1687 fördelade på manufakturstäder

Stockholms manufaktur	Livgardet, 14 infanteriregementen, 8 kavalleriregementen i norra Sverige och Finland, Garnisonerna i Dalarö, Finland och Östersjöprovinserna
Norrköpings manufaktur	Amiralitetet, Garnisonerna i Kalmar och Jönköping, Östgöta kavalleriregemente, Västergötlands kavalleriregemente, Smålands kavalleriregemente
Malmö manufaktur	Kavalleriregementena i Skåne och Blekinge, Garnisonerna i Skåne, Halland och Karlshamn
Göteborgs manufaktur	Gustav Macliers regemente, Göteborgs fästningsgarnison

Källa: Skoog 2010 sid 105

Militärmaktens efterfrågan på kläde blev en viktig stimulans för de vantmakerier som startades i Norrköping på 1600-talet. Begreppen vantmakeri och klädesfabriker skall i studien tolkas som samma typ av verksamhet. Det som inledningsvis benämns vantmakeri får senare namnet klädesfabrik och längre fram klädesmanufaktur.

Nils Månsson som tillhörde den rika delen i Norrköping startade 1634 ett vantmakeri. I övrigt var han handelsman med utrikesaffärer. Intressant är att Månsson var svåger till Peder Gudmundsson som fanns i ledningen för Jönköpings vantmakeri. Ett vantmakeri som på 1630-talet fick stora s.k. kronobeställningar vilka handlade om militärmaktens behov. Månsson såg möjligheterna och etablerade ett samarbete med den s.k. Kammaren som var beställare. Han hoppades kunna leverera 2-3000 alnar kommande vår. Han liksom svågern i Jönköping fick därmed statligt stöd genom tullfri införsel av ull och färg under 8 år. Redan på 1630- och 40-talen fanns alltså en merkantilistisk politik som innebar ekonomiskt stöd till klädesfabriker i städerna.

Kronans allt större efterfrågan på klädesvaror innebar att den textila verksamheten i Norrköping fick sitt genombrott under senare delen av 1600-talet. För att stimulera till mer produktion gav Kronan ekonomiskt stöd till det som betecknades som manufaktur. Två förordningar som hade betydelse var 1668 års hantverkshusprivilegier och 1688 års klädmakeriordning. Syftet med dessa förordningar var att förbilliga tillverkningen och förbättra kvaliteten samt öka konkurrenskraften hos svensk textil verksamhet. Stödet från Kronan innebar exempelvis att befria arbetskraften från skatter samt att manufakturerna slapp betala tull och acciser.

5.1.2.2 *Norrköping övertar marknad och produktion från Stockholm*

Under sista hälften av 1700-talet sker en förändring som ytterligare stärker ylleverksamheten i Norrköping. Det sker en överflyttning av ylleproduktion från Stockholm till Norrköping som därmed tar över stor del av Stockholmsmarknaden.

Handelsverksamheten i Stockholm hade sedan 1400-talet dominerats av invandrade köpmän. Orsaken till det utländska intresset var i första hand svenskt järn och koppar. Det handlade om exporterande handelshus. Dessutom fanns importerande handelshus som inte minst handlade med textila varor.³⁷ Mellan dessa två grupper av handelshus fanns vissa motsättningar. Idén bakom den merkantilistiska politiken var att förbjuda import och satsa på inhemska varor vilket starkt påverkade importen av textila varor. Importörerna tvingades övergå till en detaljistroll och sälja de textilier som manufakturerna i Stockholm producerade. Regelverket innebar att manufakturerna i Stockholm skulle favoriseras. I första hand skulle varor beställas från lokala manufakturer. Endast om dessa inte kunde leverera var det tillåtet att köpa från någon annan stad. Manufakturernas marknad omfattade alltså enbart Stockholm. Det var den textila efterfrågan i Stockholm och den svenska militärmaktens behov som skulle tillgodoses.

Vilka tillverkade textila varor i Stockholm och vilka hade rollen som säljare?

Textilmanufakturerna i 1700-talets Stockholm bestod av ylle- och sidenmanufakturer men det fanns också bomulls- och linnemanufakturer, kattuntryckerier, färgerier och överskärerier(beredningsverk). Ägarna tillhörde medelklassen i Stockholm och en del härstammade från de invandrarsläkter som tidigare utgjort gruppen importörer av textilier. Detsamma gäller ägarna av den textila minuthandeln dvs detaljhandeln till slutlig konsument. I slutet av 1700-talet börjar manufakturerna i Stockholm tappa kraft genom att efterfrågan minskade. Den tidigare garanterade avsättningen till armén och flottan blev osäker och volymernas storlek sjönk. I Stockholm fanns en rollfördelning mellan producent och detaljhandlare. Den rollfördelningen var inte lika effektiv som den i Norrköping där manufakturerna också hade hand om försäljningen. Norrköping hade en effektivare marknadsorganisation. Enligt Lennart Schön och Christer Persson handlar det om skillnader i avsättningsförhållandena. I Norrköping tillverkades ”fint kläde” och i Stockholm ”medelfint”. Efterfrågan på fint kläde ökade vilket därmed gynnade Norrköping.³⁸ Norrköping tog alltså över Stockholmsmarknaden och blev dominerande i Östra Sverige.

---

³⁷ Nyberg 2010 sid 47 ff

³⁸ Nyberg Klas, Kommersiell kompetens och industrialisering - Norrköpings ylleindustriella tillväxt på Stockholms bekostnad 1780- -1846, Acta Universitatis Upsaliensis 1999 sid 16--19

För att utvidga marknaden gjordes satsningar både mot södra Sverige och Norge. Man fick dock inga större framgångar. En intressant fråga är hur konkurrensen med gårdfarihandeln såg ut? I fallet Norge finns ingen notering om gårdfarihandlare. Svårigheterna med marknaden i Christiania var dels att bryta en tradition att handla med belgiska, brittiska och tyska kläden dels att det svenska klädet var dyrare än det utländska. Grossisterna i Christiania åkte själva på årliga inköpsresor till exempelvis Leipzig. Vad gäller södra Sverige gjorde F:a Soldin ett misslyckat försök att etablera en klädesmarknad i Växjö. Ett exempel från en lokal marknad i Vadstena i sekelskiftet 1700/1800 visar att 8% av varorna kom från Borås. Klädesmanufakturerna i Norrköping hade alltså svårt att etablera sig utanför östra Sverige. Men konkurrenssituationen med gårdfarihandeln framgår inte.³⁹

5.1.2.3 *De första mekaniska textilmaskinerna*

I början av 1800-talet introducerades de första textilmaskinerna i Norrköping. Det handlade om L Acharius klädesfabrik som byggde nytt 1805 med färgeri, 4 vävstolar och delvis mekaniserat spinneri. Mekaniseringen handlade alltså om spinneriverksamheten. I Norrköping fanns också S. Sorbons fabrik från 1804 som delvis var mekaniserad. Tillväxten av klädesmanufakturer i Norrköping fortsatte. Många små och medelstora manufakturer etablerades. 1830 hade spinningen mekaniserats. Gryt hade då nio spinnmaskiner, Drag och Bergvall 7 st och Wetterling 6. Även övriga led i ullbearbetningen var 1830 mekaniserat dvs skrubbingen och kardningen. Maskinerna drevs med vattenkraft.⁴⁰

Högkonjunkturen i mitten av 1830-talet förbyttes till en lågkonjunktur med problem och konkurser. Redan 1820--22 hade Schotte och Sorbon gått i konkurs. Normalfabriken följde efter 1835. Många kommer på obestånd. Klädesfabrikernas struktur utvecklas inte. Konkurrensen från bomullen blev allt starkare. Effekten blev att antalet yllefabriker minskade. En högkonjunktur kom i mitten av 1850-talet men nedgången fortsatte. Ylleindustrin hade många exempel på försvunna familjeföretag och kortlivade uppstickare.

5.1.2.4 *Aktiebolag och bomullsfabriker*

Under 1850-talet utvecklas bomullsindustrin i Norrköping starkt. Samtidigt sker en övergång till aktiebolag. En förelöpare till aktiebolagen kom 1847 med ett solidariskt bolag

³⁹ Nyberg 1999 sid 150—152

⁴⁰ Helmfrid Björn m.fl. Norrköpings stads historia Del 4 1719 – 1870, Norrköping 1968 sid 160--168

som via Norrköpings Spinneribolag 1855 etablerar sig som Bergs AB. Men före dess hade Norrköpings bomullsväveri AB grundats 1852 och Holmen AB 1854.

Även inom ylleindustrin blir aktiebolagsformen vanlig på 1850-talet. Först kom Drags AB 1854, Smedjeholmens AB 1854, Korderoj Fabriks AB 1859, Bergsbro AB 1863, Gamlabro AB 1864 och Ströms AB 1864.⁴¹

Utvecklingen innebar att i slutet av 1800-talet fanns följande stora textila företag i Norrköping. Yllefabrikerna Drags AB, Bergsbo AB och Ströms AB samt bomullsfabrikerna Norrköpings Bomullsindustri AB, Holmens AB, Bergs AB och Torshags.

Norrköpings bomullsväveri kallades populärt för Tuppen vilket var deras mest kända varumärke. Under resa till England tittade Charles Hill på tuffvävning och kom då på idén med namnet Tuppen. En symbol för stridstuppen. Tuppen blev ett stridbart och framgångsrikt varumärke för företaget. Mollskinn av en tät bomullsvävnad började ersätta vadmaltyget. Tuppen satsade på att klä svenska folket i mollskinn.

5.1.2.5 *Hur stor var Norrköpings textila marknad*

Hur såg då efterfrågan på kläde ut och vilka produktionsvolymerna handlade det om?

Textilproduktion är i äldre svenska historia förbunden med krigsmakten. Militären var den dominerande kunden för manufakturerna. De grova produkter som manufakturerna tog fram var lämpade för det militära. När indelningsverket etablerades på 1680-talet skapades förutsättningar för att mer långsiktigt bedöma behovet av uniformstyg. Normalt räknade man med 40 000 alnar per år. Beställningarna avsåg nu också ofta färdiga uniformer.

Textilfabrikanter med stora ekonomiska resurser fick efter hand ett betydande inflytande till nackdel för städernas skräddare. En stor leverantör var inledningsvis stockholmsköpmannen Jacob Gavelius-Lagerstedt som huvudsakligen levererade importerat kläde. När Östgöta infanteri fick sin första uniform tillverkades den i Stockholm. 1687 beslöt Kungl. Maj:t att krigsmaktens uniformer skulle sys av i landet tillverkat kläde och att truppförbanden skulle hänvisas till bestämda klädesmanufakturerna. Samma år togs beslut om en enhetlig uniform. Norrköping skulle leverera 10 891 alnar eller 27% av kronans totala årsbehov bl.a till Västgöta-Dal och Älvsborgs regementen. Protester fanns mot fördelningen. Gavelius i Stockholm fick själv 16 regementen och alla garnisoner i Livland. Klädesmanufakturerna i Norrköping redovisade 1695 totalt 309 anställda. År 1685 uppgick produktionen av kläde till 19 600 alnar. Men siffrorna från 16- och 1700-talen är osäkra. Den historiska litteraturen

---

⁴¹ Helmfrid 1968 sid 238--246

innehåller ingen systematisk genomgång av produktion och marknad och heller inga konkreta jämförelser. En notering är att de som skrivit Norrköpings historia ibland nämner att Norrköping var den största textilstaden. Men den jämförelsen görs enbart med andra städer som hade manufakturer. Någon jämförelse med Sjuhäradsbygden finns inte.

Tabell 3 Ylleproduktion i Norrköping 1830—1870 i meter och värde

År	Antal meter (1000-tal)	Värde Tkr	Medelvärde kr/m
1830	180	2641	14,7
1840	274	4584	16,7
1850	643	8754	13,6
1860	604	7938	13,1
1870	755	5735	7,6

Källa: Helmfrid 1968 sid 213

Säkrare siffror framträder på 1800-talet och i ovanstående tabell redovisas ylleproduktionen i Norrköping på 1800-talet. En aln är 0,6 m. Omsatt i måttet aln skulle produktionen 1830 varit ca 300 000 alnar och 1870 1 250 000 alnar.⁴²

5.1.3 *Slutsatser*

5.1.3.1 *En eller många kunder*

Med utgångspunkt i ”bondehandeln” utvecklades i Sjuhäradsbygden från 1400-talet och framåt en stark handelstradition. Genom gårdfarihandeln besökte 3--4000 knallarna 2--3 gånger om året en geografisk stor marknad med många kunder. Gårdfarihandlarna marknadsförde och sålde produkter från Sjuhäradsbygden. Utvecklingen gick mot alltmer textila produkter. Ett nära samspel uppstod mellan gårdfarihandlarna och producenterna. Ett samarbete som bidrog till kommunikationen mellan marknaden och producenterna som därmed kunde anpassa sitt varuutbud till marknadens krav. Även om marknadsföring och försäljning förändrades när textilfabriker startades så hade gårdfarihandlarna kvar sin viktiga roll till slutet av 1800-talet.

Utvecklingen i Norrköping ser ut på ett annat sätt. När Louis De Geer startade det första vantmakeriet 1629 var den svenska militärmakten den dominerande kunden. Den utveckling som sedan inträffade i Norrköping både före och efter 1719 byggde helt på militärmaktens

---

⁴² Helmfrid 1968 sid 213

efterfrågan på textila produkter. Norrköping hade ingen textil handelstradition. Här behövdes ingen stor marknadsförings- och försäljningsorganisation. Det viktiga var att ha goda kontakter med den s.k. Kammaren som var beställare av alla de textila varor som militärmakten behövde.

5.1.3.2 *Inga kronobeställningar till Sjuhäradsbygden*

Men varför fick inte Sjuhäradsbygden leverera till Kronan och militärmakten. Saknades det produktionskapacitet? På 1680-talet efterfrågade militärmakten ca 40 000 alnar kläde varje år. År 1641 stämplade gårdfarihandlarna drygt 200 000 alnar kläde vid Borås tullstation. En siffra som 1771 hade ökat till nästan 1 miljon alnar. Sannolikt är produktionssiffran avsevärt högre. Gårdfarihandlarna var inte kända för stor ärlighet mot myndigheter och korrekt redovisning av försäljning. Det handlade alltså inte om bristande produktionskapacitet. Det handlade förmodligen heller inte om prissättningen på varorna. Sannolikt kan det ha berott på hur man organiserad handeln. Försäljningsorganisationen var stor och inriktad mot en stor geografiskt spridd marknad med slutkonsumenter. För att hitta vägen fram till kronobeställningarna behövdes det en annan försäljningskompetens och organisation. Sjuhäradsbygden fick inte leverera trots att Norrköping och övriga manufakturorter inte klarade av att producera så mycket som Kronan efterfrågade. År 1685 producerade Norrköpings textilmanufaktur ca 20 000 alnar kläde. Sjuhäradsbygdens produktionskapacitet var alltså avsevärt större än den som städernas manufaktur kunde uppvisa.

5.1.3.3 *Två vägar och två marknader*

Slutsatsen är att utifrån ett marknadsperspektiv framträder två tydliga vägar mot textil industrialisering. En väg gick via protoindustrin och gårdfarihandeln med en stor och bred marknad som huvudsakligen riktade sig mot slutlig konsument dvs kan jämföras med detaljhandel. Genom en nära samverkan mellan försäljaren/gårdfarihandlaren och producenten/förläggaren förändrades produktutbudet i samspel med marknadens efterfrågan. Det handlade om en stor och bred marknad som sträckte över ett stort geografiskt område. När det gällde Norrköping var vägen helt annorlunda. Här fanns ingen textil handelstradition. Men här fanns män med kapital och affärssinne som drev manufaktur och som hittade den stora kunden. Den svenska militärmakten. Här behövdes ingen stor försäljarkår. I stället behövdes det goda kontakter med den s.k. Kammaren eller betydande personer som hade möjlighet att påverka s.k. kronobeställningar. Efterfrågan från Kronan

och senare Stockholmsmarknaden var det som byggde och utvecklade Norrköpings textila industri.

5.2 Institutionella förutsättningar

5.2.1 *Bonde- och gårdfarihandel med förhinder*

För Sjuhäradsbygdens bönder med sin starka handelstradition fanns enligt Björn Sterner regler om bondehandel redan i 1280-års lagstiftning. En lagstiftning som förbjöd s.k. landsköp. Men varken den och tillkommande lagstiftning hade hindrat gårdfarihandlarna i Sjuhäradsbygden att driva handel och successivt utvidga sin marknad. I början av 1600-talet omfattade marknaden nästan hela Sverige samt delar av Norge och Danmark. En stor förändring inträffade i början på 1620-talet när Gustav II Adolf införde den s.k. lilla tullen. Syftet med den lilla tullen var att all handel skulle genomföras i städer och alla varor skulle förtullas.⁴³ Detta var ett sätt för kungen att få intäkter till staten och kunna finansiera den svenska militärmaktens krigföring. Den stora tullen eller Sjötullen som redan fanns handlade om tull gentemot utlandet. Kungens beslut innebar att all gårdfarihandel blev förbjuden. Handel skulle nu genomföras i städer av borgare med borgerskap. Kungen etablerade därför också ett antal nya städer. Staden Borås grundades den 29 juni 1621 och fick sitt privilegiebrev 1622. Kungens beslut innebar att gårdfarihandlarna förbjöds att besöka sina kunder. I stället skulle man antingen sälja sina varor till en borgare i Borås eller själva bli borgare. Dessutom måste man uppfatta beslutet som att den som ville köpa måste besöka Borås. Alternativ kunde försäljningen ske i andra städer. Detta blev naturligtvis ett stort hinder för bönder och gårdfarihandlare i Sjuhäradsbygden. Handeln var en viktig del av levnadsvillkoren. Verkligheten blev också annorlunda. Av ca 1000 gårdfarihandlare var det ytterst få som flyttade in till staden och fick burskap. När Borås 1622 fick sitt privilegiebrev visade det sig att löftet från 1620 om handelsprivilegier för borgarna i Borås inte fanns med. Borgarna i Borås protesterade men det gjorde också allmogen som ville fortsätta sin handel vilket de flesta gjorde. De fortsatte med att besöka sina kunder. Men följde reglerna om att förtulla varorna. Åtminstone till viss del. Debatten om gårdfarihandelns roll och förutsättningar blev en ofta återkommande riksdagsfråga. Successivt genomfördes uppluckringar i tullsystemet som ökade gårdfarihandelns formella försäljningsmöjligheter. Debatten pågick ända fram till 1864 när näringsfrihet infördes i Sverige.⁴⁴

5.2.2 *Merkantilismen – ett viktigt stöd till manufakturerna*

⁴³ Andersson Palm 2005 sid 27--28

⁴⁴ Andersson Palm 2005 sid 33--39

Merkantilismen var samlingsnamnet på ekonomiska idéer som blev dominerande i Europa under 1600- och 1700-talen. Utgångspunkten var ett nationalistiskt perspektiv. Varje nation skulle ha en hög självförsörjning dvs att inhemsk produktion skulle täcka den inhemska efterfrågan. Den inhemska produktionen skulle därför skyddas av tullar. Samtidigt skulle delar av den inhemska produktionen exporteras och ge intäkter från utlandet. Nationen skulle därmed bli rikare genom inflödet av exportintäkter. Produktplakatet 1724 var en del av den merkantilistiska politiken. En annan del av den merkantilistiska politiken handlar om ekonomiskt stöd till städernas manufakturerna. Genom stöd till manufakturerna skulle dessa kunna producera varor för den svenska marknaden. För att följa manufakturernas produktion inrättades de s.k. hallrätterna. Städernas manufakturerna hade alltså en egen lagstiftning och omfattades inte av ”skråväsendets” regelverk.

Stödet till vantmakerierna startade redan på 1630-talet. Nils Månssons vantmakeri i Norrköping och Peder Gudmundssons i Jönköping fick 1634 statligt stöd genom tullfri införsel av ull och färg under 8 år. Under 1600-talets senare del fick textil verksamhet sitt genombrott i Norrköping. Statsmakternas stöd åt manufakturerna gynnade utvecklingen. 1668 års hantverksprivilegier och 1688 års klädmakeriordning är två exempel på hur stödet utformades. Syftet var att förbilliga tillverkningen och förbättra kvaliteten samt öka konkurrenskraften hos svensk textilindustri. Riksdagen 1738/39 hade stora merkantilistiska inslag och tog ett antal beslut om stöd till städernas manufakturerna. En politik som ligger fast under hela ”frihetstiden” men som klingar av under 1800-talet.

5.2.3 *Slutsatser*

Sjuhäradsbygden och Norrköping hade olika institutionella förutsättningar. För Sjuhäradsbygdens gårdfarihandlare och textila producenter var det lilla tullen och dess kompletterande regelverk ett hinder för att utveckla och stärka verksamheten. En verksamhet som stämde väl med merkantilismens grundtankar. Det handlade om inhemsk produktion av textila varor som såldes inom landet men som också exporterades. En verksamhet som hade avsevärt större produktionsvolym är städernas manufakturerna. Varför motarbetades protoindustrin och gårdfarihandlarna i Sjuhäradsbygden? Såg inte statsmakten den samlade styrkan i den småskaliga verksamheten? Låg fokus endast på den lilla tullens bidrag till statsfinanserna?

I Norrköping fanns manufakturerna som gynnades av den merkantilistiska politiken och fick ekonomiskt stöd för att producera. Dessutom gynnades manufakturerna genom att Kronan enbart lade ut beställningar till städernas manufakturerna. När Helmfrid skriver historien om

Norrköping gör han jämförelser med andra manufakturstäder och menar att Norrköping vissa tider är den största textilstaden. Han jämför inte med Sjuhäradsbygden som hela tiden hade störst produktion och störst försäljning.

De institutionella förutsättningarna gynnade alltså manfakturvägen mot textil industrialisering och innebar hinder för den protoindustriella utvecklingen. Trots detta utvecklades Sjuhäradsbygdens protoindustri till en stark mekaniserad fabriksindustri.

5.3 Kapital, organisation och ägare

För att driva produktions- och affärsverksamhet behövs kapital. För att investera i byggnader och maskiner behövs ett långsiktigt investeringskapital. För att klar den löpande driften behövs ett rörelsekapital.

Hur såg behovet av kapital ut för att bedriva hemindustri eller manufaktur. Varifrån kom kapitalet? Kapitalets påverkan på hur verksamheten organiserades? Hur såg förhållandet ut mellan kapital och ägare? Vem startade de mekaniska fabrikerna och vilken bakgrund hade dessa personer?

5.3.1 *Bonde- och förläggarkapital i Sjuhäradsbygden*

Hemslöjden och hemindustrin i Sjuhäradsbygden byggdes upp av bönderna. Behovet av investeringskapital var inte stort men det som behövdes kunde bonden finansiera.

Rörelsekapitalet som behövdes handlade om råvaru- och varulager samt eventuella krediter till gårdfarihandlarna. Även för gårdfarihandlarna var krediter till kunderna ett viktigt försäljningsinstrument. Det behövdes alltså ett rörelsekapital i processen från råvaror, produkter till slutlig försäljning.

I första skedet som Ahlberger kallar ”Enkel varuproduktion” var det normalt bonden som svarade för rörelsekapitalet. Antingen lämnades kredit till gårdfarihandlaren eller behövdes eget rörelsekapital i väntan på att den egna handelsdrängen sålt varor och kommit tillbaka med intäkterna.

När rollen som ”samköpare” etablerades blev denne en kreditgivare genom sina köp av varor från bönderna och sedan en väntan på intäkterna tills gårdfarihandlarna sålt varorna. Här kan det ha varit ett samspel mellan samköpare och gårdfarihandlare där man delat på kreditrisken. Men Ahlberg pekar på byfinansiärens roll och att denne ofta var en samköpare. Nästa utvecklingsfas handlar om förläggarsystemet. Det var förläggaren som hade kapitalet och svarade för krediten. Bomullsgarnet lämnades ut för vävning mot att hemväverskan undertecknade ett juridiskt bindande dokument där hon tog ansvar för garnet. När

hemväverskan kom tillbaka med det vävda tyget fick hon betalt. Bomullstyg som sedan gick vidare till gårdfarihandlare för försäljning. Först när gårdfarihandlaren kom tillbaka från sin resa kunde förläggaren inkassera intäkterna av bomullstyget.

När protoindustrin i Sjuhäradsbygden övergår till mekanisk fabriksverksamhet ökar behovet av kapital. Speciellt handlar det om långsiktigt investeringskapital i byggnader och maskiner. I stort sett alla av de mekaniska fabriker som under 1800-talet startades i Sjuhäradsbygden startades av förläggare. Förläggarkapitalet var basen för den textila industrialiseringen i Sjuhäradsbygden. Samtidigt var det personer med erfarenhet av textilproduktion och försäljning som startade fabriker. När Sven Erikson etablerad sin fabrik i Rydboholm 1834 kom kapitalet främst från Erikson men också kompanjonerna Francke och Bäfverman. Inom kort köpte dock Erikson ut sina kompanjoner. Vid den tiden var banksystemet inte utbyggt. Men det fanns andra finansiärer att låna av. I Borås fanns exempelvis en person som i folkmun kallades för RikeNelson. Hans ursprungliga namn var Hans Nilsson och var son till en gårdfarihandlare i Kôvra i Kinds härad. Han etablerade sig som borgare och finansiär i Borås och hade bl.a. kunder som Sven Erikson, biskopen i Skara och landshövdingen i Vänersborg.

5.3.2 *Finansiärerna i Norrköping*

När Louis De Geer 1629 startade sitt vantmakeri i Norrköping hade han ingen erfarenhet av ylleproduktion men han hade kapital. Här finns en stor skillnad mellan Sjuhäradsbygden och Norrköping. I Norrköping var det finansiärer med kapital som startade manufaktur och som köpte in kompetens för att driva verksamheten.

Heckscher beskriver hur manufakturerna tillfördes kapital.⁴⁵ Enligt Heckscher var förläggaren ofta en köpman som på bestämda villkor tillhandahöll driftskapitalet utan att själv ta del i verksamheten. En finansiär som krävde ränta på sitt kapital. Företagets drift och dess arbetsgivaransvar sköttes av företagsledningen som ofta hade titeln fabrikör eller manufakturist. Denne var även en finansiär genom att han stod för det fasta kapitalet i bolaget dvs byggnader, verktyg, redskap m.m. vilket skiljer sig från det ”s.k. förlaget” dvs rörelsekapitalet. Eftersom anläggningen sällan bestod av annat än byggnader och enkla redskap var storleken på de fasta kostnader låga i förhållandet till rörelsekapitalet/förlaget. Enligt Hallordningen var fabrikören inte arbetsgivare. Den rollen hade mästaren. Mästarens roll handlade om att vara manufakturernas förbindelse med hantverket. Enligt hallordningen

---

⁴⁵ Heckscher 1937 sid 195 ff

var mästaren en självständig producent och kunde själv välja sin fabrikör och förläggare. Han kunde själv skaffa fast kapital, bli fabrikör och sedan knyta sig till en förläggare för att få rörelsekapitalet. Fabrikören kunde också arrendera ut anläggningen helt eller delvis till en eller flera mästare. Så gjorde exempelvis Drags i Norrköping på 1740-talet. Det fanns alltså olika sätt att organisera manufakturverksamheten. Även mästarnas förhållande till arbetarna varierade. I vissa fall skaffade mästarna i enlighet med hallordningen sina anställda och betalade ut lön. Men enligt Heckscher var det vanligare att fabrikören valde arbetare utan att mästaren kunde påverka detta. Det vanliga var att mästarens roll motsvarade dagens förmans- eller verkmästarroll. Lönen till mästare och arbetare var beroende av prestation. Enligt hallordningen byggde detta på värdet av det som producerats. Det kunde vara ett gruppavtal till mästaren och de anställda i hans grupp. Manufakturen var alltså en samorganisation där mästarna, gesällerna och lärlingarna var de yrkeslärdade. Den stora mängden var dock diversearbetarna och bland dessa fanns en övervikt av kvinnor. Som exempel hade Stenhusfabriken i Norrköping 87% kvinnor och Drags 72%.

5.3.3 *Vilken bakgrund hade grundarna av de mekaniska fabriker*

När protoindustrin och manufakturerna övergår till mekaniska fabriker och kravet på investeringskapital ökar förändrades såväl förutsättningarna för finansiering som ägarförhållande. Under senare delen av 1800-talet övergår fabriker till aktieföretagsformen. Ägarnas ekonomiska ansvar begränsas till aktiekapitalet. Behovet av ytterligare kapital täcks genom lån från banker eller andra externa finansörer där fabriken och verksamheten lämnas som säkerhet. Förändrar detta vilka som var ägare av fabriker? Hur såg ägarstrukturen ut i Sjuhäradsbygden och Norrköping i slutet av 1800-talet?

Tabell 4 Textila företag, grundare och bakgrund i Sjuhäradsbygden och Norrköping i slutet av 1800-talet

Sjuhäradsbygden

Företag	Grundades år	Grundare	Bakgrund
Rydboholms AB	1834	Sven Erikson	Förläggare
Ekelunds i Horred	1692	Ingemar Larsson	Förläggare
Borås Wävferi AB	1871	Åkerlund, Andersson Pettersson	Förläggare Garveriägare
Åkerlunds spinneri	1871	Åkerlund, Andersson	Förläggare
Drufvefors väveri AB	1871	Åkerlund, Andersson	Förläggare
Norrby spinneri/väveri	1876	Andersson	Förläggare

Viskastrands AB (ylle)	1876	Firma Hagelqvist&Co	Information saknas
AB Merino	1891	Gustav Håkansson Emil Jagenburg	Dotterson till S Erikson Information saknas
Dalsjöfors Linneväveri	1897	Jansson/Wenander	Information saknas
Häggådalens Linneväveri	1894	Rudolf Andrén Åkan Andersson	Förläggare Förläggare

Norrköping

Företag	Grundades år	Grundare/Disponent	Bakgrund
Drags AB (ylle)	1642/1854	Axel Swartling	Finansiär
Bergsbo AB (ylle)	1864	Herman Wahren	Finansiär
Ströms AB (ylle)	1866	Ivar Swartling	Finansiär
Norrköpings B I AB	1852	Daniel Engelke	Finansiär
Holmens AB (bomull)	1629/1854	Hugo Wulf	Finansiär
Bergs AB (bomull)	1847	Eric Ringman	Finansiär
Torshags (bomull)	1845	Hjalmar Leopold	Finansiär

Källa: *Svenskt Biografiskt lexikon*

Som framgår av Tabell 4 var i slutet av 1800-talet grundarna och ägarna av de mekaniska fabrikerna i Sjuhäradsbygden huvudsakligen förläggare med textil bakgrund.

Förgrundsfiguren är Sven Erikson med Rydboholms AB. Ett bolag som sedan startade Rydals spinneri 1853 och Kinnaströms väveri 1885. Bolaget fanns också med i starten av väveriverksamhet i Skene och Viskafors Gummifabrik som grundades i Svaneholm 1890. Borås Wäfveri AB etablerades 1871 av förläggarna från Fritsla P.A. Åkerlund och Anders Andersson samt garveriägaren Johannes Pettersson från Borås. Åkerlund startade samma år Drufvefors Wäfveri AB och Åkerlunds spinneri i Borås. Anders Andersson startade 1876 Norrby Spinneri och väveri. Lars Johan Winkvist som var från Södra Vings socken och förläggare etablerade Fritsla Mekaniska Wäfveri 1874. Bakgrunden är ej klargjord för Firma Hagelqvist & Co som 1876 grundade Viskastrands AB (ylle). AB Merino ylleväveri startades 1891 av Gustaf Håkansson som var dotterson till Sven Erikson. Partner var Emil Jagenburg. Dalsjöfors linneväveri från 1897 startades av Herman Jansson, Henning Wenander och Martin Wenander men deras bakgrund är ej klargjord. Häggådalens Mekaniska linneväveri startades 1894 av Rudolf Andrén som var anställd hos

vävnadsförläggare Håkan Andersson. Ekelunds Linneväveri i Horred med anor från 1400-talet hade också en förläggarbakgrund.

I Norrköping hade grundarna och ägarna en annan bakgrund. Här handlade det om finansiärer. De tre stora släkterna Swartling, Wahren och Engelke var i slutet av 1800-talet de ledande textila företagen i Norrköping.

Släkten Swartling härstammade från Svartebo i Hällestads socken, Östergötlands bergslag. De var hammarsmeder som var verksamma vid hammaren i Svartebo. Medlemmar i släkten flyttade senare till Norrköping och blev där kvarnägare och spannsmåls-handlare samt senare verksamma som investerare och företagsledare. Släkten kan betecknas som ”en industriell patriciersläkt”. Lars Magnus Swartling gick in som delägare i Drags vid övergången till aktiebolag 1853. Axel Swartling som under många år var disponent på Drags var son till Lars Magnus kusin. Ivar Swartling som var disponent på Ströms AB var son till Axel. Släkten Swartling har under lång tid varit betydelsefull för textilindustrins utveckling i Norrköping med en ingång utifrån ett finansiellt investeringsperspektiv.⁴⁶ Inte heller hos släkten Engelke finns någon textil bakgrund. En äldre gren av släkten var köpmän i Hamburg och flyttade till Göteborg och adlades med namnet Engelcrantz. Nuvarande gren är en ofrälse-släkt från samma stad. Otto Engelke blev disponent för Norrköpings Bomullsindustri och den rollen togs senare över av sonen Daniel.⁴⁷ Hugo Wulf och Eric Ringman var båda delaktiga när Skandinaviska Kreditaktiebolaget 1864 bildades i Göteborg. År 1868 inrättades ett avdelningskontor i Norrköping. Både Wulf och Ringman hade alltså en finansiell bakgrund.⁴⁸

Hjalmar Leopold var ung stockholmare som flyttat till Norrköping och startat en klädesfabrik. Han köpte 1845 Torshags egendom i Åby utanför Norrköping och anlade där ett bomullsspinneri. Leopolds förmåga att driva företag var dock begränsad. Han gick i konkurs, blev ruinerad och avled 1851. Egendomen med fabrik övertogs av Gustaf Eklund. En köpman och industriman som efter en tid med affärsverksamhet i Lübeck slagit sig ner i Norrköping. Inte heller i fallet Torshag hittar vi ägare med textil bakgrund. Slutligen något om släkten Wahren som blev en kraftfull industridynasti i Norrköping. Släkten utgick från invandraren Jacob Wahren. Alla tre sönerna ägnade sig åt klädestillverkning. Sonen Herman grundade AB Bergsbo. Den yngre brodern Richard startade R Wahren AB. Richards fyra

---

⁴⁶<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Start.aspx> Svenskt biografiskt lexikon, Släkten Swartling 2023-06-04

⁴⁷<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Start.aspx> Svenskt biografiskt lexikon, Släkten Engelke, 2023-06-04

⁴⁸<http://runeberg.org/shi/norrkoping/0133.html>, 2023-06-04

söner fortsatte släkttraditionen.⁴⁹ Det finns inget noterat om Wahrens bakgrund mer än att han var av tysk-judisk släkt och industriman.⁵⁰

5.3.4 *Slutsatser*

Kapitalet hade och har en viktig roll. Det påverkar såväl verksamhetens maktstruktur som organisation. I Sjuhäradsbygdens protoindustri hade ursprungligen bonden med sitt samarbete med gårdfarihandlaren en stark roll. Men även gårdfarihandlaren hade en viktig roll genom att kunna lämna kredit. Frågan är om det var gårdfarihandlaren eller bonden som stod för krediten? Sedan kom samköparen som Ahlberger kallar ”byfinansiären”. Slutligen kom då förläggaren. I sin roll som tillförare av kapital kunde alla påverka verksamhetens organisation och inriktning. Inte minst Sjuhäradsbygdens förläggare fick en viktig roll i organisation och utveckling av verksamheten. Förläggarna byggde upp ett kraftfullt kapital som sedan användes för att utveckla den textila fabriksindustrin. Som framgår av sammanställningen ovan hade i stort sett alla mekaniska textilfabriker som fanns i Sjuhäradsbygden i slutet av 1800-talet grundats av personer med förläggarbakgrund. Men förläggarkapitalet i Marks härad användes också för att starta annan industri. Svenska kullagerfabriken (SKF) och AB Volvo är bolag som startats med hjälp av förläggarkapital från Marks härad. En intressant reflexion är också att Lars Johan Wingqvist som grundade Fritsla Mekaniska Wärfveri var farbror till Sven Wingqvist som med sin uppfinning av kullagret lade grunden till AB Svenska kullagerfabriken (SKF). När det gäller Norrköping och manufakturerna finns i grunden ingen koppling mellan kapital och textil erfarenhet. Förlagskapitalet dvs rörelsekapitalet tillfördes enligt hallordningen manufakturen utan krav på att påverka verksamheten. Enda kravet var att få ränta på kapitalet. Kan det verkligen ha varit så? Lånade man ut kapital utan att ha någon kontroll på verksamheten och dess inriktning? Fabrikören var ägare av det fasta kapitalet men var också den som hade ett övergripande ansvar för verksamheten och som var ansvarig gentemot förläggarna. Men inte heller denna funktion hade i grunden någon textil erfarenhet. Den textila erfarenheten fanns hos de yrkeslärdas dvs mästare, gesäller och lärlingar. Inom manufakturerna fanns därmed en tydlig rollfördelning mellan de som satsat kapital och de som kunde den textila verksamheten och ansvarade för den. Slutsatsen blir att

---

⁴⁹<https://norrkopingsprojekt.wordpress.com/historia/norrkopings-industrihistoria/textilindustrin/textilindustrins-uppgang-och-fall/>, 2023-06-04

⁵⁰https://sv.wikipedia.org/wiki/Jakob_Wahren, Wahren Jakob 2023-06-04

även när det handlar om kapital, ägare och organisation finns två olika vägar. En Sjuhäradsväg där kapital, textil erfarenhet och verksamhetsansvar hänger ihop. En Norrköpingsväg där rollerna som förläggare, fabrikör och verkmästare är åtskilda. Dessutom finns i manufakturverksamheten ingen tydlig roll som marknadsförare och försäljare. Under manufakturtiden handlade det enbart om en kund dvs militärmakten. Behovet av en tydlig säljorganisation fanns inte. I stället behövdes en kontaktroll mot Kronan. Men när de mekaniska fabriker hade grundats utvecklades under senare delen av 1800-talet i både Norrköping och Sjuhäradsbygden ett likartat synsätt på marknadsföring och försäljningsorganisation.

5.4 Varifrån kom arbetskraften

Frågan om arbetskraften kan delas upp i två frågor. Den ena handlar om fabrikerens ledande och tekniska personal. Den andra om den producerande personalen dvs arbetarna.

Den kompetens som behövdes för Sjuhäradsbygdens hemvävning fanns ute i torparstugor och småjordbruk. Kunskap och erfarenhet hade byggts upp genom många års utveckling av hemslöjden. I Norrköpings manufakturer var det annorlunda. Hantverkets mästare var ofta invandrare från länder som Tyskland, Belgien och Holland. Mästare som svarade för den tekniska kunskapen och hade rollen som arbetsledare.

5.4.1 Den tekniska ledningen

När tekniken att spinna i början av 1800-talet mekaniserades fanns det hos yllemanufakturerna en teknisk kunskap att ha som grund. När bomullsfabriker etablerades fanns varken teknisk kunskap eller maskinell utrustning i Sverige. Båda måste importeras.

När Sven Erikson startade sin fabrik 1834 smugglades ritningar på bomullsvävarna in.

Företagen Åkers styckebruk och Munktell i Eskilstuna byggde vävstolarna. Vissa maskiner köptes från John Buttler i Bolton. Den tekniska personalen rekryterades från England.

Erikson rekryterade 1835 vävmästare, varpmästare, blekmästaren och vävare. Fyra män som anlände till Rydboholm tillsammans med sina familjer. En engelsk koloni i Rydboholm som omfattade 22 personer. Fabriken hade i början av 1836 11 manliga och 17 kvinnliga anställda.⁵¹ Under 1837 fanns 72 väverskor och 144 vävstolar i fabriken.⁵²

1843 rekryterades Charles Hill som vävmästare till fabriken i Rydboholm. Hill hade i England arbetat på en textilfabrik i Manchester.

---

⁵¹Mannerfelt/Danielson sid 53--57

⁵²Mannerfelt/Danielson sid 68

Hur såg då utvecklingen ut i Norrköping. Här fanns heller ingen kompetens för att driva bomullsfabriker men det fanns viss kunskap för att bygga maskiner. När Torshags bomullsindustri etablerades 1845 tillverkades maskinerna av bröderna Andrew och Alexander Malcolm. När Norrköpings bomullsväveri grundades 1852 blev Charles Hill en av delägarna och fick rollen som fabriksföreståndare. Hill kom från en ledande roll hos Sven Erikson i Rydboholm. Inte nog med detta. Han tog med sig verkmästaren Hagberg som sedan begav sig till Rydboholm och rekryterade ett 15-tal vana väverskor. Charles son Edmund Hill var under åren 1860--1873 teknisk ledare för bomullsspinneriet Bergs AB i Norrköping. En annan engelsman som rekryterades till Rydboholm var Edward Davies. Han fanns också med när Erikson grundade Rydals spinneri 1853 samt när första försöket gjordes att starta ett väveri i Borås. Det handlar om Wiskaholms Wäveri 1857 som gick i konkurs 1863. Men på den platsen etablerades 1870 Borås Wäveri. En etablering som både Charles Hill och Edward Davies deltog i.⁵³

5.4.2 Arbetarna

Varifrån kom väverskorna. Enligt Lennart Schön rekryterade Erikson sina vävare/väverskor från manufakturerna i Göteborg.⁵⁴ Varför? Handlade detta om kompetens? Var det lättare att utbilda en manufakturarbetare till fabriksarbetet än en hemväverska? Det är möjligt att det kan ha varit så. Men det kan också finnas en annan förklaring. Erikson var förläggare och var stor vän av hemvävningen. När han flyttade intresset från sin förläggarverksamhet till fabriksdrift så fortsatte förläggarverksamheten men under ledning av en av Eriksons svärsöner. Erikson såg inte fabriken i Rydboholm som konkurrens mot hemvävningen. Han såg det som ett komplement. De tyger som tillverkades i fabriken var inte av samma sort som hemvävningens sortiment. Detta kan också ha varit en förklaring till att Erikson dels inte placerade sin fabrik i området Örby-Kinna-Skene dels inte inledningsvis rekryterade sina vävare/väverskor från Marks härad.

Varifrån väverskorna i Norrköping rekryterades framgår inte explicit men det fanns en stor tillgång på arbetskraft i stadens alla manufakturer. Ofta var spinnerskorna kvinnor medan vävarna var män. Den stora mängden var dock hemarbeterskor som bodde i staden och hjälpte till när hemsysslorna tillät detta.

---

⁵³ Johnson Anders, Garpar, gipskatter och svartskallar. Invandrarna som byggde Sverige, Stockholm 2010, SNS Förlag, sid 185--186

⁵⁴ Schön 2017 sid 86

5.4.3 *Slutsatser*

När bomullsindustrierna på 1800-talet grundades behövdes både i Sjuhäradsbygden och Norrköping kompetens från England för att leda den tekniska utvecklingen av fabriker. Bilden som framstår visar att Erikson svarade för rekryteringen från England och att den kompetensen sedan spred sig till Norrköping. Däremot hade Norrköping sedan tidigare teknisk kompetens inom ylleområdet som hämtats från andra europeiska länder. När det gäller rekrytering av arbetare fanns i Norrköping arbetskraft inom manufakturerna. Men som noterades ovan rekryterades kvalificerade vävare/väverskor från Rydboholm. I Sjuhäradsbygden rekryterade Erikson enligt Schön inledningsvis från manufakturerna i Göteborg. Men därefter fylldes rekryteringsbehovet genom att jordbruksbefolkningen flyttade in till industriorterna. Slutsatsen är att vad gäller rekrytering av arbetskraft fanns inga skillnader mellan Sjuhäradsbygden och Norrköping. Det som kan noteras är att det var Erikson i Rydboholm som rekryterade specialisterna från England. En kompetens som spred sig till Norrköping. Etableringen av yllefabriker kom senare och då verkade den inhemska kompetensen för teknisk ledning ha täckt behovet.

5.5 En stark utveckling men sedan kom textilkrisen

Hur utvecklades den textila industrin fram till krisen som började på 1950-talet? Vad hände sedan? Finns det idag några spår kvar av de textila traditionerna?

5.5.1 *Stor textil tillväxt och invånarantalet ökar*

Både Sjuhäradsbygden och Norrköping hade en stark utveckling av antalet invånare från 1870-talet och fram till 1970-talet. Utvecklingen i Borås kommun används nedan i jämförelsen med Norrköping. Under 1970-talet och första hälften av 1980-talet inträffar i båda städerna en befolkningsminskning. Därefter ökar åter befolkningen i båda städerna.

Tabell 5: Antal invånare i Borås och Norrköping 1870--2022

Stad	År	År	År	År	År	År
	1870	1920	1950	1972	1986	2022
Borås	3251	28226	58019 84000	101061	92736	114445
Norrköping	23850	58098	84647 110222	120778	118801	145120

Källa: SCB: *Folkmängden i rikets städer 1800--1867 samt Folkmängden i Sveriges kommuner 1950--2022* (Enligt indelningen 1 januari 2023)

Under perioden 1870 – 1950 ökade antalet invånare i Borås från 3251 till 58 019 och i Norrköping från 23 850 till 84 647. Därefter fortsatte ökningen i båda städerna fram till 1972. Under perioden 1973 – 1986 (Norrköpings bottennivå ligger 1983) minskade befolkningen för att därefter återigen öka. Dippen i invånarantalet inträffade alltså under samma period i båda städerna.

Den här utvecklingen speglar textilindustrins expansion fram till början av 1950-talet och under den textilkris som därefter inträffar. I Sjuhäradsbygden expanderade de etablerade företagen och nya företag startades. AB Ludvig Svensson grundades 1887 och Kasthalls mattfabrik 1889. Eiserkoncernen etablerades 1916 genom en sammanslagning av ett antal trikåfabriker i hela riket. Wäveribolaget köpte i början av 1900-talet en verksamhet som byggde på skogsråvara. Verksamheten låg i Malung och flyttades på 1920-talet till Borås och etablerades under namnet Konstsilke.

Dessutom grundades en helt ny bransch, konfektionsindustrin. I början av 1900-talet etablerar sig i Borås fyra knallar från Ljushults socken i Kinds härad. Det var Algot Johansson som startade konfektionsföretaget Algots. Det var Oscar Jacobsson som startar ett företag med samma namn och det var Eriksson och Larsson som startade Erlabolaget. Konfektionsbranschen blev en viktig kund till bygdens textilindustrier. Samtidigt utvecklas postorderverksamheten och företag som Borås Fabriksnederlag etableras 1903, Bröderna Wennerlund 1917, Allmänco 1920 och Viskadals fabrik och postorder 1926. Efter 2:a världskriget startas Ellos m.fl.

Även i Norrköping expanderade textilindustrin. 1891 bildades AB Nyborgs Yllefabrik. 1896 startades Brücks yllefabrik och Richard Wahren byggde två fabriks hus för att konkurrera med Brück. 1913 genomfördes en bolagskoncentration genom att AB Förenade Yllefabriker, YFA grundades. Detta var en sammanslagning av Bergsbro AB, Brücks AB, Ströms AB och Richard Wahren AB med sammanlagt 1500 anställda.⁵⁵ Holmen började redan 1918 köpa aktier i YFA och hade 1927 aktiemajoriteten. Holmen som hade både pappers- och bomullsföretag hade nu ett dotterbolag inom yllebranschen. Tuppen köpte på sig företag bl.a. två sömnadsfabriker i Ängelholm och Trollhättan. 1952 hade bolaget 17 arbetsställen och 2000 anställda. 1950 hade Norrköping 54 fabriker med 6600 anställda.

---

⁵⁵ Henriksson 1988 sid 120--122

5.5.2 *Krisen på 1970-talet*

Konkurrensen från utlandet blev alltför stark. I Norrköping slogs 1952 fem företag ut och två år senare ytterligare nio företag bl.a. Drags. 1955 var det dags för Knut Hagbergs fabriks AB och Norrköpings sidenväveri. 1956 kom nedlägningsbeskedet om Nyborgs Yllefabrik. Tuppen blev 1961 ett dotterbolag till konkurrenten Gamlestaden i Göteborg. Året därpå slogs dessa samman med Holmens bomullsrörelse i Norrköping. All bomullstillverkning i Norrköping, med traditioner från Tuppen, Berg och Holmen, var efter några år samlade i en enhet, Strömma Sweden AB. YFA ingick 1962 i moderbolaget och bildade inom detta Holmens ylleavdelning. Två år senare flyttades denna tillverkning till Borås. I början av 1970 kom beskedet om nedläggning av YFA. 900 blev arbetslösa. Norrköpings textila saga var slut.⁵⁶

Krisen i Sjuhäradsbygden började också på 1950-talet men tog lite längre tid. Det började med nedläggningen av Druvefors väveri 1957.⁵⁷ Under 1960-talet gick det upp och ner men 1970- och 1980-talen innebar en brant utförlöpa vad gäller textil produktion. Redan i slutet av 1960-talet avvecklades stora delar av Konstsilke. Kvar blev tillverkningen av gummicord. En verksamhet som fortfarande finns kvar.⁵⁸ Inom ylleindustrin genomfördes stora strukturella förändringar men resultatet blev ändå på sikt en nedläggning av all produktion av ylle. Bomullsverksamheten med bl.a. Borås Wäfveri och Rydboholmsbolaget gick samma väg under slutet av 1970-talet och början av 1980-talet. Borås Wäfveri flyttade sin produktion till Estland. Algots som var en stor kund till väverierna gick konkurs 1977.⁵⁹ Trots statliga insatser för att omstrukturera och stödja den textila verksamheten avvecklades i huvudsak all produktion fram till 1990. Detta gäller även Viskafors Gummifabrik som blev ungefär 100 år.

5.5.3 *Ser vi idag spår av textila traditioner*

För att försöka få svar på frågan om det idag finns textil verksamhet i Norrköping och Sjuhäradsbygden har en sökning gjorts i SCB:s Företagarregister genom SNI-koder. SNI är en standard för svensk näringsgrensindelning för att hänföra bl.a. företagets verksamhet till en eller flera näringsgrenar. Av SNI-koden framgår även i vilken kommun

---

⁵⁶ Henriksson 1988 sid 134--137

⁵⁷ Berglund m.fl. Borås stads historia III Omstrukturering och anpassning 1920- -2000, Lund 2005, Historiska media sid 154

⁵⁸ Berglund m.fl. 2005 sid 159

⁵⁹ Berglund m.fl. 2005 sid 169

verksamheten finns och hur antalet anställda på arbetsstället.⁶⁰ Sökningar som genomförts avser Norrköping samt Borås och Mark i Sjuhäradsbygden. Nedan redovisade tabeller visar resultatet av sökningen. SNI-koden 13 avser textil varuproduktion och 14 konfektion. SNI-koden 13 avser textil varuproduktion och 14 konfektion.

Tabell 6: SNI-koderna 13 och 14 i Norrköping

Antal anställda	0	1--4	5--9	10--19	20--49	50--99	100--199
SNI 13	29	3	1	2	0	1	1
SNI 14	21	4	0	0	0	0	0

Källa: SCB:s Företagsregister

Tabell 6 visar att sökning på koden 13 i Norrköping visade att det fanns ett stort företag med 100--199 anställda och ett med 50--99. Vad gäller koden 14 finns inget större företag. Begreppet ”textil” i Norrköpings näringslivsregister gav 6 träffar. Ett företag med 100--199 anställda vars verksamhet handlar om industri- och institutionstvätt. Sannolikt det som finns redovisat i tabell 6. Det finns fem företag med 1--4 anställda där verksamheten var antingen handel med textilier eller tillverkning av antingen tekniska textilier eller gång- och ytterkläder. En motsvarande sökning på begreppet ”konfektion” gav ett svar som var en torg- och marknadshandel. Enligt arbetsmarknadsstatistik fanns 2021 ca 70 000 arbetstillfällen i Norrköping. I branschindelningen finns inte branscher som textil och konfektion redovisade. Det samlade resultatet visar att det i nuläget inte finns någon större textil verksamhet i Norrköping. Vid en sökning om utbildnings- och forskningsområden vid Linköpings universitet inkl. Campus Norrköping fanns ingen verksamhet med textil inriktning. Slutsatsen är att någon textil verksamhet av större omfattning numera inte finns i Norrköping.⁶¹ Däremot finns de gamla industribyggnaderna utefter Motala Ström kvar och där staden satsat på att bevara som kulturarv. Invånarna i Norrköping är stolta över industri- och kulturarvet utefter Motala Ström. Det finns kunskap om den verksamhet som nu finns i byggnaderna men däremot är kunskapen dålig om den industrihistoriska epoken från 1600-talet och fram till 1970-talet.⁶²

⁶⁰ SCB: Information om SNI-koder, <https://sni2007.scb.se>, 2023-06-04

⁶¹ Linköpings universitet, <https://liu.se>, 2023-05-12, Internet och begreppet ”Norrköping i siffror” 2023-06-04

⁶² Castro Emilia, Industrilandskapet i Norrköping – Kunskaper, värden och väg till bevarande Högskolan i Halmstad 2011 sid 45--46

Tabell 7: SNI-koderna 13 och 14 i Borås och Mark

Antal anställda	0	1--4	5--9	10--19	20--49	50--99	100--199
Borås SNI 13	31	2	2	0	2	1	0
Borås SNI 14	50	7	4	4	0	0	1
Mark SNI 13	19	1	2	4	5	3	1
Mark SNI 14	9	1	1	0	1	0	0

Källa: SCB:s Företagsregister

Tabell 7 avser resultatet från Borås och Mark och gav följande information. Vad gäller kod 13 finns i Borås ett företag med 50--99 och två med 20--49 anställda. 4 företag har 1--9 anställda och 31 har inga anställda. Motsvarande siffror för Marks kommun är ett med 100--199 anställda, tre med 50--99, fem med 20--49 och sju med 1--19 medan 19 inte har några anställda. Kod 14 visade att Borås har 50 företag utan anställda, 11 med 1--9, 4 med 10--19 samt ett med 100--199 anställda. Motsvarande siffror för Mark var 9 med 0 anställda och ytterligare 3 företag varav det största hade 20-49 anställda. Borås hade 2020 ca 60 000 arbetstillfällen varav Handel och transport svarade för knappt 11 000 (18%).⁶³ Motsvarande siffra för Mark av 12%.⁶⁴ En sökning på Högskolan i Borås visar att textil utbildning och forskning är en stor och viktig del av högskolans verksamhet. Textilhögskolan har en stor och bred verksamhet där forskningen är inriktad mot hållbarhet, återvinning, produktionsteknik och koppling mellan textil och teknik. I Borås även ett textilmuseum och i Mark har den textila kulturmiljön bevarats genom Rydals museum. I Sjuhäradsbygden finns fortfarande textil produktion. Exempel från Marks kommun är Ludvig Svensson, Kasthalls och Ekelunds i Horred. I Borås finns en tyngd åt konfektion med exempelvis Fristads som är inriktat på arbetskläder. Därutöver finns Konstsilkes tillverkningen av gummicord till däck. Men det är viktigt att också framhålla att textil design, produktion, handel och transport fortfarande är en viktig del av Sjuhäradsbygdens näringsliv. Slutsatsen är att den starka textila traditionen som finns i Sjuhäradsbygden har lagt en grund och skapat förutsättningar för att textil verksamhet kan leva kvar och utvecklas. Den

⁶³ <https://www.boras.se> Borås stads hemsida, sök på "Snabba siffror och fakta" 2023-05-12
https://www.foretagsregistret.scb.se/Rakna?RakneTyp=RAKNA_ARBETSSTALLEN
 SCB: Företagsregistret 2023-06-04

⁶⁴ Muntlig information från Stina Hallhagen, Marks kommun, 2023-05-12

protoindustriella vägen med basen i gårdfarihandel och hemvävning har lagt en stabil kompetensgrund som anpassats till produktionsmöjligheter och marknadens utveckling. Även om krisen på 1970-talet innebar att stor del av produktionen flyttades utomlands så finns kompetensen kvar för att skapa, designa, sälja och transportera textila produkter.⁶⁵ Därutöver finns en aktiv produkt- och teknikutveckling i producerande fabriker. Med den utgångspunkten och Högskolans kvalificerade utbildning och forskning finns en bas för en fortsatt textil verksamhet i Sjuhäradsbygden. Den andra vägen har däremot inte visat sig tillräckligt stark för att överleva in på 2000-talet. I Norrköping finns ingen större textil verksamhet kvar. Manufakturvägen som byggde på statligt stöd genom den merkantilistiska politiken skapade ingen grund för anpassning och utveckling. Något som den protoindustriella vägen i Sjuhäradsbygden visat sig ha förmåga att klara.

5.6 Sammanfattning

Det övergripande syftet med uppsatsen har varit att närmare undersöka den klassiska frågan om vägen till ”mekaniska” industrialiseringen finns i den statsstyrda manufakturen eller i den mer organiskt framväxande hem- och protoindustrin. Studien har genomförts genom att systematiskt jämföra en agrar proto-industriell region, Sjuhäradsbygden, med ett utpräglat urbant ”manufaktur-industriellt” område som Norrköping.

Målsättningen har varit att ge ett bidrag till förståelsen av hur den industriella processen tog fart i Sverige att förstå hur och varför regionernas utveckling varit olika. Den teoretiska ansatsen i studien har varit att granska processen från Enkel varuproduktion till Fabriksindustri och fördjupa diskussionen om tillväxtfaktorerna Marknad, Institutionella förutsättningar, Kapital/Organisation/Ägare och Arbetskraft.

Studien visar att de båda regionerna i grunden hade olika utveckling och löste problemen med tillväxtfaktorerna på olika sätt. För att ge en sammanfattande bild av utvecklingen redovisas nedan en sammanställning som utgår från Schöns bild av industrialismens fyra faser (tabell 1).

---

⁶⁵ Daun Johannes, När man sydde kläder på fabrik, Svensk konfektionsindustri cirka 1900- - 1980, Göteborg 2022, Daidalos AB, sid 59

Fas	Period	Teknologi	Kommentarer
1	< 1850	Proto-industrialisering	Kris, strukturkris, utvandring, Jordbrukskris, industrikrise
2a	1850 - 1920	Ångkraft	Stela mekaniska maskiner
2b	1920 - 1975	Kärnteknologi Förbränningsmotorer, elektricitet, massproduktion, löpande band	Kris, oljekris, arbetslöshet, inflation, textilkris, varvskris
3	1975 - 2020	Robotisering, specialisering	Kris
4.0	2020 <	Robotisering, AI, digitalisering	

Sammanställning

Fas 1	Sjuhäradsbygden	Norrköping
Marknad	Geografiskt stor marknad med många kunder	En stor dominerande kund, krigsmakten samt senare Östra Sverige
Institutionella förutsättningar	Lilla tullen ett hinder för utvecklingen	Ekonomiskt stöd genom den merkantilistiska politiken
Kapital	Bonden, förläggaren med textil erfarenhet	Manufakturisten, finansiären
Arbetskraft	Kvinnor som samtidigt deltog i jordbruksarbetet	Män och kvinnor från staden

Fas 2a	Sjuhäradsbygden	Norrköping
Marknad	Geografiskt stor marknad med många kunder	En ökande marknad och fler kunder med inriktning på Östra Sverige
Institutionella förutsättningar	Likartade förutsättningar	Likartade förutsättningar
Kapital	Förläggare med textil erfarenhet	Finansiären
Arbetskraft	Kvinnor och män från stad och landsbygd	Kvinnor och män från stad och landsbygd

Fas 2b	Sjuhäradsbygden	Norrköping
Marknad	Geografiskt stor marknad med många kunder. Likartade metoder för marknadsföring. Konkurrens. Marknaden krymper och krisen kommer.	Geografiskt stor marknad med många kunder. Likartade metoder för marknadsföring. Konkurrens. Marknaden krymper och krisen kommer.
Institutionella förutsättningar	Likartade förutsättningar	Likartade förutsättningar
Kapital	Textila förläggarsläkter	Finansiella släkter, organisationsförändringar, sammanslagning av företag
Arbetskraft	Kvinnor och män från stad och landsbygd	Kvinnor och män från stad och landsbygd

Fas 3	Sjuhäradsbygden	Norrköping
Marknad	Marknaden liksom produktionen blir mindre och inriktas på konfektion och nya textila produkter	Marknaden försvinner och därmed också produktionen
Institutionella förutsättningar	Likartade förutsättningar	Likartade förutsättningar
Kapital	Textila förläggarsläkter och nya entreprenörer	Ingen verksamhet
Arbetskraft	Kvinnor och män med gymnasieutbildning	Inget behov

Sammanställningen bekräftar uppsatsens slutsats om att den textila verksamheten avvecklats i Norrköping medan den lever kvar i Sjuhäradsbygden.

5.7 Epilog – framtida forskning

Studien aktualiserar en fråga av stort intresse men som inte närmare har kunnat undersökas och analyseras i föreliggande uppsats. Frågan om varför Sjuhäradsbygden tycks ha haft förmåga att motstå deindustrialiseringen medan Norrköping inte överlevde 70-talskrisen. I nuläget finns i Norrköping ingen större textil verksamhet varken om man söker på företag med textil verksamhet eller vilka näringsgrenar som sysselsätter stadens invånare. Inte heller Linköpings universitet visar sig med sitt Campus i Norrköping ha någon textil utbildning eller forskning. De spår som finns av den textila traditionen handlar enbart om byggnadshistoriska minnen.

I Sjuhäradsbygden finns däremot fortfarande textil produktion. Här finns företag som utvecklat och förnyat sin verksamhet och på så sätt överlevt krisen. En betraktelse av inom vilka näringsgrenar som invånarna arbetar är textil och handel den största privata branschen. I Sjuhäradsbygden har kompetensen att designa, producera och sälja textila produkter bevarats. Genom Högskolan i Borås utbildas morgondagens medarbetare inom tekoindustrin och genom forskningen växer nya idéer fram om teknik- och produktutveckling.

Varför blev det så här? Vilka faktorer har påverkat utvecklingen?

Studien av *marknadsperspektivet* visar på två tydliga vägar. Sjuhäradsbygdens protoindustriella väg var väl förankrad i en omfattande och bred marknad riktad mot slutlig konsument. En marknad med många kunder och som byggts upp genom många års bearbetning. Gårdfarihandlarna hade en viktig roll att känna av marknadens efterfrågan och förmedlade den genom nära kontakter till producenterna, som kunde vara bönder,

samköpare, förläggare eller fabriksägare. Marknadstänkande, handelsorganisation och finansiering var viktiga förutsättningar för den textila produktionen. Något som Utterström lyfte fram som en viktig framgångsfaktor.

I Norrköping fanns inte Sjuhäradsbygdens bakgrund med marknad och handelsorganisation. Här byggdes den textila verksamheten upp av finansiärer som Louise De Geer och med inriktningen på en enda kund, den svenska militärmakten. Det viktiga i Norrköping var att ha god kontakt med de personer som var ansvariga för militärmaktens beställningar. Med dagens synsätt kan man säga effektiva lobbyister. Även om Stockholm i slutet av 1700-talet blev en viktig marknad för Norrköpings textila manufakturer så är slutsatsen att i Norrköping hade man inte samma marknadstänkande som i Sjuhäradsbygden. Beroendet av en enda kund, den svenska militärmakten, var alltför stort. Samspelet mellan en stor bred marknad och produktionen fanns inte och därmed inte heller förmågan att anpassa verksamheten till nya förutsättningar.

En övergång till *institutionella förutsättningar* visar också på stora skillnader. I Norrköping fick de textila manufakturerna inte bara stöd genom militärmaktens beställningar. Dessutom innebar den merkantilistiska politiken att manufakturerna fick direkt ekonomiskt stöd till verksamheten. Genom den s.k. manufakturfonden delade Kronan ut ekonomiska bidrag till städernas manufakturer. Syftet var att stimulera svensk textil produktion och motverka import. För Sjuhäradsbygdens gårdfarihandlare skapade Kronan i stället hinder för att bedriva och utveckla verksamheten. Genom den s.k. lilla tullen förbjöds gårdfarihandlarna att sälja sina varor direkt till kunderna. All handel skulle genomföras i städer och i detta syfte grundade Gustav II Adolf 1621 staden Borås. Även om regelverket genomgick vissa förändringar var gårdfarihandlarnas handelsmöjligheter ett stort ämne som var föremål för diskussioner i riksdagen ända fram till 1864 när näringsfrihet infördes.

Den merkantilistiska politikens ekonomiska stöd till Norrköpings textila manufakturer bidrog inte till att bevara och utveckla den textil verksamheten och kompetensen.

Norrköping överlevde inte 70-talskrisen.

Sjuhäradsbygdens protoindustriella utveckling innebar, trots institutionella hinder, att en mer kraftfull verksamhet och kompetens växte fram som visade sig ha kraft att möta och överleva 70-talskrisen.

Vilka var det då *ägarna* som startade de mekaniska textila fabriker i slutet av 1800-talet. Även i denna fråga finns två olika utvecklingslinjer. I Sjuhäradsbygden var det förläggarna. De som hade erfarenhet av textil verksamhet. De som hade goda kontakter med gårdfarihandlarna eller egna marknadserfarenheter. De som också hade kapitalet. Bakom

Sjuhäradsbygdens mekaniska fabriker fanns alltså textil erfarenhet, marknadskännedom och kapital. I Norrköping var det finansiärerna som grundade fabrikerna. Ägarstrukturen i slutet av 1800-talet innehåller några dominerande ägarsläkter. En kapitalinriktad utvecklingslinje. Den textila erfarenheten och kompetensen och inte minst marknadskunnande fick köpas in. Slutsatsen är att ägare med en gedigen kompetens avseende textil, marknad och försäljning verkar ha en mer långsiktig uthållighet än enbart kapitalstarka ägare.

När det frågan om *arbetskraft* finns däremot inte två olika vägar. I både Sjuhäradsbygden och Norrköping fanns behov av att rekrytera engelsk personal till den tekniska ledningen av fabrikerna. Även om Sven Erikson i Rydboholm var först och delvis bidrog med personal till Norrköpings fabriker så var behovet detsamma. Arbetarna rekryterades i Norrköping från manufakturerna och i Sjuhäradsbygden inledningsvis från Göteborgs textila manufakturer men sedan från bygdens hemvävning. Slutsatsen är därmed att vad gäller rekrytering av arbetskraft finns ingen skillnad mellan utvecklingen i Sjuhäradsbygden och Norrköping. *Sammanfattningsvis* finns följande viktiga faktorer varför Sjuhäradsbygden men inte Norrköping har överlevt 70-talskrisen. Marknadstänkande, försäljningsorganisation, samspel mellan säljare och producenter samt textil erfarenhet och kompetens. Sjuhäradsbygdens producenter hade en stark förankring i marknad och handel och kunde genom gårdfarihandlarna utveckla och anpassa sina produkter efter marknadens behov. I Sjuhäradsbygdens grundades de mekaniska fabrikerna av ägare med erfarenhet av textil verksamhet samt marknads- och försäljningskompetens. Sjuhäradsbygden hade en stark och hållbar verksamhet som överlevde de hinder som Kronans ställde upp. En utveckling som inneburit en kompetensuppbyggnad som nu används för att vidareutveckla den textila verksamheten. Norrköping kunde trots stort ekonomiskt stöd från Kronan inte skapa denna hållbara verksamhet. I Norrköping var ägarna finansiärer med kapital men saknade erfarenhet av textil, handel och försäljning. Den merkantilistiska manufakturvägen var ingen grund för en hållbar utveckling. Något som Heckscher konstaterade i sin artikel 1937 i *Ekonomisk tidskrift*.

Litteratur och källförteckning

Litteratur

Ahlberger Christer, Vävarfolket: Hemindustrin i Mark 1790--1850. Göteborg 1988 Institutet för lokalhistorisk forskning; Markprojektet; De sju häradernas kulturhistoriska förening

Andersson Palm Lennart, Borås stads historia I, Stad och omland fram till 1800-talets mitt, Lund 2005 Historiska media

Berglund m.fl. Borås stads historia III, Omstrukturering och anpassning 1920- -2000, Lund 2005 Historiska media

Castro Emilia, Industrilandskapet i Norrköping – Kunskaper, värden och väg till bevarande Högskolan i Halmstad 2011

Daun Johannes, När man sydde kläder på fabrik, Svensk konfektionsindustri cirka 1900- -1980, Göteborg 2022, Daidalos AB

Heckscher Eli, De svenska manufakturerna under 1700-talet. Ekonomisk Tidskrift 1937 sid 153- -221

Helmfrid Björn, Norrköpings stads historia Del 1, 1568- -1719. Stockholm 1963

Helmfrid Björn m.fl. Norrköpings stads historia Del 4 1719- -1870, Norrköping 1968

Henriksson Gunnar, I Louis De Geers fotspår: en bok om Norrköpings näringsliv i går – i dag – i morgon, Norrköpings Polytekniska förening 1988

Isacson Maths/Lars Magnusson, Vägen till fabrikerna: Industriell tradition & yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet, Stockholm, Gidlund; Uppsala 1983, Föreningen Verdandi

Johnson Anders, Garpar, gipskatter och svartskallar. Invandrarna som byggde Sverige, Stockholm 2010 SNS Förlag

Lundqvist Pia, Marknad på väg, Den västgötska gårdfarihandeln 1790- -1864, Avhandling för filosofie doktorsexamen i historia, Göteborgs universitet 2008

Mannerfelt O./Danielsson H., Sven Erikson och Rydboholms Fabrikers Historia 1834- -1866, Borås 1924 Borås Tidnings Tryckeri

Mannerfelt O. Skandinaviska Gummiaktiebolaget, Viskafors Minnesskrift 30-årsjubileum, Viskafors 1920

Nyberg Klas, Pernilla Jonsson , Mats Fagerberg & Erik Lindberg (1998) Trade and marketing, Scandinavian Economic History Review, 46:1, sid 85- -102 2011

Nyberg Klas, Kommersiell kompetens och industrialisering - Norrköpings ylleindustriella tillväxt på Stockholms bekostnad 1780- -1846, Acta Universitatis Upsaliensis 1999

Nyberg Klas, redaktör, Till salu, Stockholms textila handel och manufaktur 1722 – 1846, Stads- och kommunhistoriska institutet, Stockholm 2010

Näås fabrik 1833 - - 1933 Minnesskrift utgiven med anledning av 100-årsminnet av Näås Fabriks grundläggning, Göteborg 1933 Wezäta förlag

Risenfors Kristina, Klädesfabriken, Textilförläggaren Anders Hansson på Mölneby i Östra Frölunda – en protoindustrialist i 1800-talets Sjuhäradsbygden. C-betygsuppsats, Karlstads universitet 2011

Schön Lennart, Sweden´s Road to Modernity, An Economic History, Lund 2017, Studentlitteratur

Skoog Martin, Yllet och uniformerna, sid 70, Armémuseum Årsbok 2010

Sterner Björn, Bygdeknallar och stadsköpmän: en krönika om Sjuhäradsbygdens gårdfarihandel, Stockholm 1970, LT

Utterström Gustaf, Jordbrukets arbetare: levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden fram till mitten av 1800-talet. Del 1 och 2. Diss. Stockholm: Högsk. 1957

Källor

Digitala

<https://www.boras.se> Borås stads hemsida, sök på ”Snabba siffror och fakta” 2023-05-12

Högskolan i Borås, <https://www.hb.se/>, 2023-05-12

Linköpings universitet, <https://liu.se/>, 2023-05-12

<http://runeberg.org/shi/norrkoping/0133.html>, 2023-06-04

<https://norrkopingprojekt.wordpress.com/historia/norrkopings-industrihistoria/textilindustrin/textilindustrins-uppgang-och-fall/>, 2023-06-04

Internet och begreppet ”Norrköping i siffror” 2023-06-04

<https://sok.riksarkivet.se/sbl/Start.aspx> Svenskt biografiskt lexikon 2023-06-04

https://sv.wikipedia.org/wiki/Jakob_Wahren, Wahren Jakob 2023-06-04

SCB: *Folkmängden i rikets städer 1800—1867* Excellfil: [Stader_1800_1967.xls](#) samt <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/befolkning/befolkningens-sammansattning/befolkningsstatistik/> *Folkmängden i Sveriges kommuner 1950--2022. (Enligt indelningen 1 januari 2023)* 2023-06-04

https://www.foretagsregistret.scb.se/Rakna?RakneTyp=RAKNA_ARBETSSTALLEN

SCB: Företagsregistret 2023-06-04

SCB: Information om SNI-koder, <https://sni2007.scb.se>, 2023-06-04

Muntliga

Muntlig information från Stina Hallhagen, Marks kommun, 2023-05-12

